

ikaros

tidskrift om människan och vetenskapen

4 | 2020 FRÅGOR OCH SVAR

ÄR ALLA FRÅGOR MENINGSFULLA?

NÄR ÄR FRÅGOR MANIPULATIVA?

KAN DE FRÅGOR BARN STÄLLER VARA
EN UTGÅNGSPUNKT FÖR FILOSOFI?

VILKA FRÅGOR BÖR VI STÄLLA FÖR ATT
FÖRSTÅ VÅR TRADITION?

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Frågans prioritet <i>Christoffer Steffansson</i>	3
Frågor utan svar? <i>Lars Hertzberg</i>	4
Vad tänker du om ditt jobb? <i>Mio Lindman</i>	5
Hermeneutik <i>Natan Elgabsi</i>	8
Hur får man fråga ut barn? <i>Merete Mazzarella</i>	14
Frågor som metod <i>Sofia Sjö</i>	17
”Den som frågar ljuger inte” <i>Lars Hertzberg</i>	21
Filosofiska frågor och pedagogiska svar <i>Camilla Kronqvist</i> <i>Birgit Schaffar</i> <i>Marina Lundkvist</i>	22
Frågor och berättelser <i>Bettina Westerholm</i>	26
Ingen skribent är ett neutralt kär! <i>Liisa Mendelin</i>	30
Välfärdsstatens spänningar <i>Dylan Pashley</i>	32
Om känslor och hur vi skapar dem <i>Rabbe Kurtén</i>	37

Om Ikaros

Ikaros är en politiskt oberoende tidskrift om människan och vetenskapen. Ikaros ger utrymme för en öppen diskussion om vetenskapens roll i samhället.

Tipsa dina vetgiriga vänner om Ikaros. Du stöder oss bäst genom att prenumrera – tack! Tidskriften utkommer med 4 nummer per år.

Dessa och många andra artiklar kan också läsas på Ikaros hemsida www.tidskriftenikaros.fi

Respektive skribent ansvarar själv för artiklar publicerade i Ikaros. Åsikter framförda i signerade artiklar eller i intervjuer delas inte nödvändigtvis av redaktionen. Vi förbehåller oss rätten att redigera texter. Skribenten anses medge publicering såväl i tryck som digitalt.

UTGIVARE: Folkets Bildningsförbund (FBF)

REDAKTIONEN: Chefredaktör och ansvarig utgivare: Christoffer Steffansson
Redaktionen: Salla Aldrin Salskov, Natan Elgabsi, Ylva Gustafsson, Eva Hertzberg, Lars Hertzberg, Mio Lindman, Marianne Robertsson, Hugo Strandberg, Emma Strömberg och Johanna Wassholm

EPOST: ikarostidskrift@outlook.com

LAYOUT: anna@annaway.fi

COVER: iStock

TRYCK: Helsinki Bofori

ANNONSPRISER: Kontakta redaktionen

ISSN 1796-1998

Frågans prioritet

Under första halvan av 1900-talet betonade tre väldigt olika filosofer betydelsen av den filosofiska frågans form, eller annorlunda uttryckt betydelsen av att reflektera över hur man ställer frågor och vilka frågor man ställer.

Hans-Georg Gadamer skriver följande i *Sanning och metod*: "Det hör till den platoniska Sokrates-bildens viktigaste insikter, att frågandet – tvärtom den allmänna meningen – är besvärligare än svaret". Senare skriver han att Platon demonstrerar "frågans prioritet för det sakligt orienterade kunnandet och talet". Vad som följer är en diskussion om betydelsen av att ställa frågor som verkligen "träffar det öppna", eller med andra ord frågor som härstammar ur vår anspråkslösa okunskap men ändå rör sig bortom invand åsikt. Frågandet tar för Gadamer oundvikligen formen av en dialog eller dialektik: frågandet har sin utgångspunkt i åsikter – i böcker eller hos verkliga människor – men det måste också pröva dessa åsikter, röra sig bortom deras stabilitet. Först då uppstår tänkandets konst, som befinner sig bortom de allra mest lättillgängliga svaren.

Henri Bergson är inne på något liknande i boken *La Pensée et le mouvant*. Där betonar även han att det såväl i filosofi som överlag i livet är av yttersta betydelse att fundera på hur man formulerar en fråga, att detta är mycket mer centralt än att hitta svaret. Förklaringen är som följer: "ett spekulativt problem är löst så fort det är välställt. Med det menar jag att svaret redan då finns, även om det kanske förblir dolt och så att säga övertäckt. Det enda som kvarstår är att avtäcka det" (min översättning). Frågans form blir alltså så viktig eftersom den redan i sig bär på en viss riktning, en felställd fråga kommer att leda en snett.

Den tredje filosofen jag vill lyfta fram i detta sammanhang är **Ludwig Wittgenstein**. I *Filosofiska undersökningar* skriver han följande: "Vad är ditt mål i filosofin? – Att visa vägen ut ur flugfångstflaskan". Det här är

ett komprimerat sätt att säga att många av de frågor som filosofer traditionellt har ställt bara leder till förvirring – filosoferna sitter fast i flugfångstflaskan. När man tänker hakar man ofta upp sig på en viss bild av hur saker förhåller sig, och varje sådan bild cementerar vissa typer av frågor. Inte sällan är filosofer så uppslukade av en viss bild att de inte frågar sig om den faktiskt har någon motsvarighet i verkligheten. De frågar sig med andra ord inte: generaliserar den här bilden på ett sätt som slätar över de verkliga skillnaderna som finns, betonas genom den vissa exempel på bekostnad av andra? Om själva bilden av hur något förhåller sig är snedvriden kommer de frågor man ställer också att vara tvivelaktiga, kanske rentav skenfrågor, som leder till att man snärjer in sig mer och mer. Man stöter så att säga huvudet i glasbarriären om och om igen utan att komma ut. För Wittgenstein handlar filosofi därför inte om att föra fram någon teori som ska förklara, utan snarare om att upplösa dåligt ställda frågor, skenfrågor som egentligen saknar mening – därigenom kan man nå klarhet och ro. Filosofi handlar i högre grad om terapi än teoretisk spekulering – bara så kommer man ut ur flugfångstflaskan.

Dessa tre filosofer lyfter alltså med lite olika betoning upp betydelsen av frågor, av konsten att ställa frågor. Den här konsten verkar inte stå särskilt högt i kurs i vår tid, en tid som tvärtom tycks prioritera snabba svar. Kanske det här beror på ett utbredd naturvetenskapligt kunskapsideal enligt vilket man når samma hårda sanning oberoende av hur man ställer frågan. Eller kanske det beror på att en ekonomisk logik trängt in i själva samhällets fundament, en kvantitativ logik inom vilken den effektiva på förhand trumfar över alla andra värden och följaktligen tränger ut mångfalden av kvalitativa frågor.

Det finns alltså i dag skäl att fundera på frågor och på relationen mellan frågor och svar. Det här tematiseras på olika sätt i detta nummer av Ikaros.

Christoffer Steffansson är chefredaktör för Ikaros

Frågor utan svar?

Den brittiska moralfilosofen **Sasha Mudd** berättar i *New York Times* (9.10.20) att hennes sjuåriga son frågade henne: "Mamma, är du glad för att Trump har fått corona?" Hon skriver att hon trots att hon är moralfilosof inte vet hur hon ska svara. Hon noterar att nyheten om att presidenten insjuknat, i vida kretsar hälsades med skadeglädje, en reaktion som sedan övergick till självföreläuser.

Hon menar också att det skulle kunna anses rättvist att han själv insjuknade, om man beaktar att hans nonchalanta inställning till pandemin kan ha bidragit till att hundratusentals människor dött i sjukdomen, och att han själv med sitt slarv kan ha utsatt personer i sin omgivning för smitta. Mot detta anför hon att den verkliga rättvisan bara kan utmätas vid valurnorna.

Många kan också hävda att det med tanke på hälsotillståndet i nationen skulle vara önskvärt att Trump försattes ur spel så att omsorgen om smittläget kunde övergå till mera kompetenta och ansvarskännande individer. Mot detta kan man invända att det innebär en kränkning mot individens värdighet att önska att han ska utsättas för fara därför att detta gagnar andra.

Jag vill inte ta ställning till Mudds resonemang. Det som här intresserar mig är sjuåringens fråga. Jag gissar att han anade sig till en konflikt i vuxenvärldens tänkande. Han hade uppfattat att Trumps presidentperiod av människorna i hans omgivning betraktades som en katastrof. Å andra sidan hade han fått lära sig att man inte får skada andra, inte ens dem som behandlar en illa och som man på goda grunder avskyr – ja, man bör inte ens önska att något ont ska drabba dem. Han kände ett behov

av att få klarhet i hur hans mor och andra vuxna resonerade, en klarhet som kanske inte skulle diktera hans eget ställningstagande, men som i varje fall skulle utgöra ett viktigt bidrag i hans strävan efter att kalibrera sin moraliska kompass.

Annorlunda är det om en vuxen ställer frågan. Det är svårt att tänka sig att någon skulle ställa den som en utåtriktad fråga: att man vänder sig till en expert i hopp om ett jakande eller nekande svar. En etisk nämnd vid ett universitet eller ett sjukhus kan ha en särskild kompetens att veckla ut frågeställningen, den känner till relevanta betingelser och orsakssammanhang. Den kan ge ett resonerande svar på en beslutsfråga, men svarets värde ligger i själva resonemanget. I sista hand, tänker vi ändå, ansvarar var och en för de beslut man fattar.

Etiska dilemman ges ofta formen av frågor: Kan en krigsförbrytare någonsin bli förlåten? Är det rätt att ge pengar till en röda kors-insamling även om det går ut över den egna familjens behov? Vad får en författare lämna ut om sina närmaste? Kan Finlands regering kritisera Rysslands ledare även om det provocerar vår mäktiga granne? Kan en företagsledning ta hänsyn till miljökrav trots att detta strider mot aktieägarnas intressen? Har ett mobbningsoffer rätt att slå tillbaka? Och så vidare.

Det vore absurt att föreställa sig att det skulle finnas någon instans som kunde utfärda de rätta svaren på dessa frågor (ungefär som dagstidningens juridiska expert som besvarar läsarnas frågor om vad lagen säger i olika dispyter). Frågorna kan inte uppfattas som frågor i vanlig mening – liksom många filosofiska frågor är de en inbjudan till reflektion snarare än en begäran om ett slutligt avgörande.

Lars Hertzberg är professor emeritus i filosofi vid Åbo Akademi

Vad tänker du om ditt jobb?

Mio Lindman skriver om olika sätt att förstå människors relationer till sina arbeten. Vad är skillnaden mellan att närma sig dessa förhållningssätt genom opinionsundersökningar eller intervjuer med tonen av samtal?

Det finns för tillfället en stor iver att kartlägga hur människor, särskilt unga, förhåller sig till arbete. Frågorna i de gallupundersökningar som görs får ingen att höja på ögonbrynen: "Motiveras du i ditt jobb mer av innehållet än av lönen?" "Vad påverkar ditt välmående på jobbet i störst utsträckning?" Just dessa frågor ställs i gallupar som mäter olika generationers inställningar till arbete. På finlandssvenskt håll finns exempelvis Ungdomsbarometern. Finlandssvenska medier har under de senaste åren ägnat flera gallupbase-erade reportage åt att måla upp bilden av unga som på ett annat sätt än tidigare generationer kräver att arbete ska vara meningsfullt. Av allt att döma ingår dylika undersökningar i arbetspolitiska strävanden: att komma åt den utbredda ungdomsarbetslösheten genom att aktivera och sporra. Kartläggningarna görs också med tanke på att skapa en grund för ledarskap. Det gäller att i strategiskt syfte förstå vad ungdomar motiveras av.

Det finns en viss förförståelse av arbete som dominerar opinionsundersökningarna. Ett exempel på detta är att arbete antingen görs "för pengar" eller för att det är "meningsfullt". Man kan vara 'helt' av samma åsikt eller 'delvis' av samma åsikt och så vidare. Det meningsfulla verkar i dessa sammanhang rätt okomplicerat, som om alla ungefär vet vad som efterfrågas. Och visst: kontrasten mellan att jobba för lönen och att bry sig om arbetets innehåll är synnerligen inkörd. I de diskurser om arbete som jag nämnde utgår man från att en individs krav på meningsfullhet i arbetet påverkar personens preferenser när det gäller arbets-sökning. Man antar också att det sannolikt påverkar hur en arbetstagare utför sitt arbete.

Det som är intressant är att svaren i en gallup lätt ger sken av att vara en form av *mentala rapporter*. Som om vi alla är behållare för attityder och förhållningssätt, som på begäran kan artikuleras. Men vad innebär det att ställa frågor om hur någon förhåller sig till arbete? Vi har vant oss vid gallupundersökningarnas frågor. Kanske har vi lärt oss att förhålla oss kritiskt till deras resultat, kanske inte. Att diskussioner om människors förhållningssätt till arbete så ofta tar vägen via opinionsundersökningar gör dock själva *frågandets situation* osynlig. Målet med de här opinionsundersökningarna är förstås inte själv-

rannsakan. Den som svarar tas inte med i gallupen i egenskap av sig själv, utan fungerar uteslutande som en representant för ett visst segment av befolkningen, såg, 15-20-åringar i Finland.

Om jag själv fick frågan om hur jag tänker kring mitt jobb är det inte självklart vad jag skulle svara. Allt beror på sammanhanget.

Jag råkar plocka upp **Studs Terkels** klassiker *Working: People Talk About What They Do All Day and How They Feel About What They Do* som publicerades första gången år 1974. I boken har Terkel, vid den tiden en känd radioröst, intervjuat en stor mängd amerikaner om deras jobb: hur upplever de jobbet, vad sysslar de med där, tycker de att det som görs är viktigt och att det får erkännande av andra? Det är ett monumentalt verk som omspannar bönder, receptionister, apotekare, bilförsäljare, sexarbetare, bokbindare, advokater och så vidare. Personerna berättar ofta rakt på sak om hur de tänker om sina jobb. Bokens intervjuer tar upp ilska och stolthet, besvikelse och en känsla av att ha hittat rätt i livet. *Working* inleds med stålarbetaren Mike. Han är 37 år gammal och bor utanför Chicago. "I got chewed out by my foreman once. He said: 'Mike, you're a good worker, but you've got a bad attitude.' My attitude is that I don't get excited about my job. [...] The day I get excited about my job is the day I go to a head shrinker. How are you gonna get excited about pullin' steel? How you gonna get excited when you're tired and want to sit down?"

Terkel förvandlade inspelningarna av sina intervjuer till bearbetad text, utan egna kommentarer utöver en introduktion till boken och sparsmakad bakgrunds-information om varje person. Boken avspeglar Terkels outtömliga intresse för sina intervjupersoner och deras berättelser ur arbetslivet. Hans frågor ställer arbete i relation till det stora och vidunderliga som är våra liv. I introduktionen skriver Terkel om sårbar-

heten i intervjusituationen. Han var mån om att inte intervjuas på ett konventionellt sätt, så att frågorna skulle följa ett visst formulär; han ville ställa frågor som slår an tonen av ett *samtal* som kan leda vart som helst.

En gång ville en brandman i Brooklyn efter intervjun bjuda Terkel på mat i sitt hem. Terkel hade redan bokat in nästa intervju och muttrade stressat för sig själv. Brandmannen blev sur: journalisten ville alltså kvickt hasta vidare efter deras utbyte? Terkel skriver att detta fick honom att tänka efter. Personerna han talat med hade delat med sig av sina liv och sina tankar, de hade öppnat sig för honom. När han vid ett tillfälle hade spelat upp inspelningen av intervjun för personen han just talat med utbrast denne, förundrad: "Jag hade inte själv insett att det var så jag kände." När han lyssnade på bandet hörde han sig själv med nya öron. Som när det gäller de bästa samtalsvindlingarna kan man efteråt drabbas av insikten att det man sagt tagit en själv på säng. Det här går emot bilden av jaget som en behållare ur vilken en gallupfråga kan fiska fram otvetydiga attityder och förhållningssätt. Det mannen sagt var ett *gensvar* på Terkels frågor. I samtalet försökte han formulera sitt förhållningssätt till sitt jobb, men formuleringarna kan inte betraktas som en *översättning* av en redan befintlig "inre tanke", vad det nu ens skulle vara.

Om jag själv fick frågan om hur jag tänker kring mitt jobb är det inte självklart vad jag skulle svara. Allt beror på sammanhanget. I ett artigt utbyte bland flyktigt bekanta nöjer jag mig antagligen med att svara: "Jo, jag har ett givande jobb som jag trivs med." Den typen av fraser har de flesta av oss så att säga på lager. I ett annat sammanhang kan en fråga, beroende på hur den är ställd och av vem, om hur jag förhåller mig till mitt jobb ruska om mig, få mig att pröva mig själv: hur tänker jag?

Också jag förundras när jag läser berättelserna i *Working*. Bokens röster ur arbetslivet i USA i början av 1970-talet inger en känsla av att vi befinner oss mitt bland dessa fortfarande angelägna tankar. Reflexionerna om arbete, stolthet, makt och förnedring förmedlas skickligt genom att personerna citeras, vi

lära känna deras egna sätt att tala, som Terkel återger. Han förvandlar inte personerna som intervjuas till representanter, utan låter dem träda fram i sin egen rätt. Beskrivningarna påminner om yrken som inte längre finns, och om sätt att tala vi kan finna främmande eller ovanliga idag. Intervjuerna skänker *perspektiv*.

Texterna växlar ibland tempo, från korthuggna ut-sagor till längre, fritt strövande tankar. En man som jobbar i dagbrott i Boonville, Indiana berättar sakligt om industrin och dess villkor. Sedan börjar han filosofera kring vad det betyder att vara tvungen att jobba för någon annan. Han får inget ut av att jobba för andra men snart ska han gå i pension, så det finns inte längre någon tid för förändring, säger han. "I make a good livin' at it." Slående är hur Terkels bok frammanar arbetet som en del av livet och förankrar det i existentiella frågor om självständighet, gemenskap och vrede. Detta ger intervjuerna djup och vidd, också som skildringar av ett samhälle i snabb förändring där människor försöker förstå utvecklingen och, ibland, protesterar.

Det är klart att en bok som *Working* är väsensskild från en opinionsundersökning. Kanske är det orättvist att ställa dem sida vid sida. Min poäng är att opinionsundersökningarnas språk tycks hänga ihop med ett *ointresse* för vilka tankar människor har om sina jobb. Hur vi talar om meningsfullhet och värderingar kan visserligen ställas i relation till förändrade normer kring arbete och förändringar i arbetslivet, så som ofta görs. Terkels frågor öppnar ändå en annorlunda horisont. Boken är viktig eftersom arbetets mening framstår på ett så komplext sätt, och så många vitt skilda perspektiv på arbete lyfts fram. Indirekt får bokens berättelser mig att ställa egna frågor: hur tänker jag om mitt jobb? Att upplåta rum åt brokiga tankar om arbetets mening ger möjlighet att närma oss arbete på ett annorlunda sätt än som enbart frågor om yrkesval och integration på arbetsmarknaden.

Mio Lindman skrev sin doktorsavhandling om arbete och mening

Hermeneutik

ATT STÅ I MORALISK RELATION
TILL DET SOM BERÄTTAS

Kan vi på ett genuint

sätt gå i dialog med vår

tradition, eller leder

sådana försök bara till

att vi tanklöst upprepar

dess berättelser eller

använder dem som ett

medel för våra egna

syften? Vilket ansvar

har vi för att förstå vårt

eget förhållande till

traditionen, och till de

berättelser vi upprepar?

Natan Elgabsi skriver.

Berättelsens dunkla beständighet

Platons dialog *Faidros* kan sägas vara en öppning till flera av den filosofiska hermeneutikens grundfrågor. I denna dialog diskuteras framför allt människans relation till det som står bortom hennes omedelbara livshorisont – till det som berättas. Samtidigt visar *Faidros* att frågor om människans relation till det icke-omedelbara i hennes livsvärld ofta påverkar henne på sätt som inte är uppenbara, eftersom hon rör sig bland olika berättelser men inte verkar ägna dem närmare eftertanke.

Det sägs att Oreithyia fördes iväg av nordanvinden Boreas när hon stod vid nymfen Farmakeas boning i floden Ilissos, och därmed blev hans odödliga fru; det sägs att skriftspråket en gång i tiden skänktes till kung Thamus i Egypten, också känd som livsguden Amen-Re, människors och gudars härskare, som ett sätt att förbättra minnet; det berättas att Lykurgos av Sparta och Darius av Persien var stora laggivare och upprättare av samhället, vilket är anledningen till att de än idag är odödliga i landet.

Ofta talar vi mot bakgrund av kulturella uppfattningar och berättelser som varken på något enkelt sätt är våra egna eller någon annans. De fanns där när vi föddes, och de försvinner inte när vi dör. Hur skall vi förstå oss själva i deras ljus, vad har vi för ansvar i deras närhet? Dessa berättelser om varifrån vi kommer, varför vi lever på vissa sätt, om vad som har hänt, är inskriptioner, som likt berg och dal utgör någonting beständigt i våra liv, men också väcker förundran i egenskap av sin dunkelhet. Vare sig det är fråga om *mythos* eller *historia*, har allt detta gått ur tiden, det återberättas av oss, så som det har återberättats sedan urminnes tider.

En grundfråga i *Faidros* är hur berättelser fäster sig i en människas existens, på gott och ont, och hur hon skall förhålla sig till dem. Myt och historia formar vår verklighet, om än på olika sätt, och gör oss ansvariga när berättelserna berättas och repeteras. Trots att berättelser kan handla om förflutna händelser eller fantasier, återberättas de i livet med hjälp av minne och genom skrift från generation till generation, med olika grad av omedvetenhet och allvar. Genom att vi återberättar både det som en tidigare generation har bevittnat och genomlevt, och det som i en tidigare generation har återberättats, binds våra liv temporalt ihop i berättandets verksamhet, en *anamnesis* som går genom varje enskilt jag och håller generationer samman. Det är denna temporala livsväv, säger **Wilhelm Dilthey**, som utgör den filosofiska hermeneutikens enda referenspunkt.

Ur denna dunkelhet – att vi i våra liv står i förhållande till sådant som inte är omedelbart påtagligt, sådant som bara omberättas av någon, repeteras av oss, eller råkar vara nedskrivet någonstans – föds en viss skepsis, eller rentav en ovilja att förstå oss själva som transgenerationellt sammanhängande och ansvariga. En sådan attityd gör att berättelser och nedskrivna

ord betraktas som om de drev vind för våg, som om de hade en sorts radikal "semantisk autonomi", för att låna **Paul Ricoeurs** uttryck; lösryckta fragment som inte längre fäster sig i någon människa eller någonsans. Som ett svar på denna skepsis ställer Platon i *Faidros* frågan om vad det betyder att ha ett ansvar när man repeterar en fabel, och framför allt frågan om i vilken anda man gör det. En narrativ verksamhet kräver moralisk förståelse, och moralisk förståelse krävs också för själva förståelsen av vad en narrativ verksamhet betyder. Att berätta kan således inte bestå av att bara repetera utantill, eller göra det för egenvinningens eller nöjets skull, utan kräver allvar och omsorg, så att man, som Platon skriver, genom "dialektikens konst" kan driva en verksamhet som "rymmer en sådd varur nya ord kan spira i nya sinnen, ord som kan ge denna sådd odödligt liv".

Det hermeneutiska medvetandets dialog

Det hermeneutiska engagemanget väcks således inte i första hand som kuriositet, utan snarast som ett svar på ett existentiellt predikament om hur man skall förhålla sig till en värld som är mycket större än en själv – till de andra som var där, till det som berättas om dem eller av dem. I framför allt filosofisk hermeneutik, men även i de religiösa exegetiska sammanhang där hermeneutiken egentligen har sitt ursprung, tangerar det hermeneutiska engagemanget tre centrala begrepp, (1) det restaurativa återskapandet av en ursprunglig mening eller ett ursprungligt sammanhang, (2) det dialogiska förhållandet mellan tolkare och text, och (3) det iterativa skapandet av ny mening i ett nytt sammanhang.

Det restaurativa, kunde man säga, är väsentligt för vilken som helst förståelse. Men det kan, som exempelvis **Hans-Georg Gadamer** hävdar i sin kritik av **Friedrich Schleiermachers** klassiska hermeneutik, inte renodlas till en doktrin som skulle handla om att återinrätta ett ursprungligt meningssammanhang sådant det var. Om så är fallet har vi ännu inte gjort oss medvetna om hur vi står i förhållande till det meningssammanhang vi ämnar förstå, nämligen att vi närmar oss det ur en väsentligen annan levd kontext. Därför är dialogen – eller sammansmältningen av horisonter, som Gadamer säger – det enda fruktbara sätt på vilket det restaurativa egentligen kan förstås.

Men vad skulle det å sin sida innebära att stå i dialog med ett förflutet meningssammanhang bestående av fragmentariska kvarlevor och berättelser som å ena sidan har ett tydligt ursprung och å andra sidan inte längre verkar binda oss till någon talare? Är inte både det restaurativa återskapandet av ett ursprungligt meningssammanhang och en dialog i sig omöjliga aktiviteter, som kollapsar när vi står inför det nedskrivna ordet? Det tomt iterativa, det stela repeterandet av en kvarleva som inte binder oss till det förflutna, verkar vara det enda vi verkligen kan försäkra oss om i vårt förhållande till en förgången horisont.

Som ett sätt att besvara detta problem hävdar Gadamer att det är frågan i sig som öppnar vår dialog med en horisont, där vi genom texten, berättelsen eller kvarlevan så att säga står i dialog med ett Du på ett reflektivt sätt snarare än omedelbart. Därmed hävdar Gadamer att det hermeneutiska medvetandet inte enbart är ett "historiskt medvetande", som nöjer sig med att se det förflutna som annat, utan att det hermeneutiska medvetandet snarare i grunden är ett förhållande i egentlig mening, en speciell Jag-Du relation.

Trots att ett historiskt medvetande uppfattar det förflutnas annanhet, inträder det inte i ett dialogiskt förhållande till ett Du. Snarare ställer det historiska medvetandet en amoralisk fråga om kunskap om det förflutna, där ens egen position i förhållande till ett förflutet meningssammanhang då inte har utstakats eftersom man bara söker kunskap om hur det egentligen var; en kunskap som i det historiska medvetandet antas betyda detsamma oberoende av var man själv står.

Därför måste vi, i Gadamers fotspar, förstå var vi själva står, och i dialogen kan vi göra det. Det klassiska exemplet är att vi i egenskap av nulevande inte kan ha en första persons-erfarenhet gällande hur det var att delta i eller genomleva det 30-åriga kriget, men vi har ett förhållande till hur det vara att leva då. Det hermeneutiska medvetandet ser således vårt förhållande till det förflutna som ett moraliskt förhållande, "som ett förhållande mellan Jag och Du." I sin kritik av det historiska medvetandets amoraliskhet fortsätter Gadamer:

En person som reflekterar sig ut ur gemenskapen i detta [Jag-Du] förhållande förändrar denna relation och krossar dess moraliska band. En person som reflekterar sig ut ur ett levtt förhållande till traditionen förstör traditionens sanna mening på exakt samma sätt. (min översättning)

Med andra ord är det själva insikten att vi närmar oss varandra från olika ställen, i första hand att vi är olika på basis av vad vi har erfärut och genomlevt, men också att det kan finnas en temporal och kulturell distans mellan oss som möjliggör vissa sorters erfarenheter och omöjliggör andra, som i moralisk mening är förutsättningen för det dialogiska förhållandet. Dialogen är dock väsentligen vänskaplig, i bemärkelsen att jag närmar mig en annan genom att ställa en fråga.

Exempelvis ställer jag en fråga till en historisk annanhet som ett reflektivt Du, ett reflektivt Du som jag ansvarar för att se, varur en förändrad förståelse av mig själv är möjlig ur det som detta Du låter mig se. Jag kan fråga vad det 30-åriga kriget betyder, eller hur det var att delta i det. Genom att ställa dessa frågor kan jag reflektivt förstå, å ena sidan att en person som levde under 30-åriga kriget själv inte kunde se att kriget varade i 30 år, utan att detta sätt att beskriva skeendet uttrycker ett efterhandskonstruerat

historiskt förhållande till det. Kanske en person som levde då inte ens uppfattade att kriget var kontinuerligt på det sätt vi numera tänker. En person som deltog i kriget kunde inte heller se de institutionella förändringar som denna konflikt långt senare utmynnade i. Men genom frågan kan jag å andra sidan också förstå en sårbar mänsklig verklighet av misär och död som väsentligen är förbunden med hur det var att leva då, trots att det är fråga om en konflikt som ägde rum för väldigt länge sedan, vilket innebär att ingen nulevande människa längre har kvarstående krigstrauman till följd av den, och att de samhällen som då förstördes inte länge är nerbrunna utan har byggts upp igen.

Genom frågan öppnas på så sätt en reflektion över hur vi själva står i förhållande till det som berättas – i egenskap av nulevande, efterlevande, européer, lutheraner eller katoliker eller någonting annat –, och reflektionen påkallas som ett moraliskt förhållande där vi svarar på det som har skett och på det som fortsättningsvis omberättas.

Trots att traditionen för Gadamer inte är en specifik person av kött och blod som jag talar med – där det skulle vara omedelbart uppenbart att jag inte kan vara likadan som Du – förgörs inte dialogen i traditionens närhet; den ser endast annorlunda ut än en omedelbar Jag-Du-relation. Den är reflektiv. Dess moraliska karaktär är dock väsentligen lik vilken som helst Jag-Du-relation. "Att komma till förståelse", hävdar Gadamer, "är inte enbart att framhäva sig själv och att framgångsrikt framföra sin egen synpunkt, utan att förändras i en gemenskap där vi inte längre förblir vad vi var" (min översättning). Att genom dialogen inse hur vi både färgas av fördomar och påverkas av den andra, är inte bara en reflektion över vad den andra säger, det är också att förändras själv.

Upprepbarhet och performativitet

Kanske vi ändå aldrig står i hermeneutisk dialog över huvud taget, kanske vi bara upprepar en fabel? **Jacques Derrida** anses ofta (och kanske ibland orättvist) företräda en hermeneutisk skepticism där dialogen är delvis eller totalt bruten. I vår läsning talar texten, berättelsen, genom oss och har en närmast radikal autonomi. Det är således oklart om vi kan axla ansvaret för ett Jag-Du-förhållande till den vars ansikte är frånvarande. Vi kan, så att säga, inte mötas av traditionen som ett reflektivt Du, där vi genom dialogen skulle komma till klarhet om vår relation till det förflutna. I den skepticism som Derrida till synes ger uttryck för byts dialogen ut mot ett tomt upprepande, där vi blir medel för textens upprepbarhet.

Alternativt gör vi texten till ett sätt att finna existentiell lättnad genom att våldföra oss på det som skrivs och berättas för egna syften. Det skrivna ordet, som

Faidros också låter förstå, står för evigt där; ställer man det en fråga säger det alltid en och samma sak. Det skrivna ordet, säger Derrida, har förlorat ett levtt meningssammanhang. Det är ett föräldralöst barn som inte ingen egentligen vill försvara eller ha att göra med det.

Derrida talar förvisso om dialogens krackelering eller omöjlighet, speciellt vad gäller vårt förhållande till skrift, men han talar också om en genuin moralisk svårighet som vi har i vårt förhållande till ett reflektivt Du; det vill säga det icke-omedelbara Du som vi i Gadamers bemärkelse antas kunna ansvara för och träda i dialog med. Derrida påkallar därmed en förståelse av vår egen roll i en upprepande narrativ verksamhet där vi ofta tenderar att bli traditionens språkrör. Hans engagemang väcker en ansvarsfråga som gör sig gällande för var och en som upprepar. Tanken anknyter kraftigt till *Faidros* och de existentiella svårigheter som följer av att bara upprepa en berättelse sådan den alltid har varit utan att tänka på vad berättelsen betyder, eller var man själv står i själva iterationens verksamhet. Inte ens moral, som ofta ses som det beständiga i människans självförståelse, undgår möjligheten att vi i tomhet bara upprepar en idé utan att förstå dess egentliga karaktär, det vill säga hur traditionen gång på gång talar genom oss.

Den ständiga berättelsen i våra liv

Det finns enligt min mening någonting väldigt viktigt i såväl Gadamers som Derridas hermeneutiska tyngdpunkter, som gör det möjligt för oss att se å ena sidan hur moralen talar genom oss på ett iterativt sätt, och å andra sidan hur vi bär med oss denna iteration i dialog med varandra. **Cormac McCarthy**s postapokalyptiska roman *The Road* är förenlig med denna tanke. På livets väg går en pojke med sin far, mot havet. Men vart exakt de är på väg är egentligen inte väsentligt för berättelsen. De söker andra människor. I deras värld, där det verkar finnas ont om mat, har många sänkt sig till att hänsynslöst jaga sina medmänniskor, som då inte längre är medmänniskor utan antingen slaktboskap eller villebråd. I rädslan för att bli offer för kannibalerna upprätthåller fadern och sonen en berättelse om att "de bär på elden", och att de således inte är fallna.

Men pojkens pappa, som lovade att han aldrig skulle gå sin väg, dör. Hans sista råd till sonen är att gå vidare, att söka goda människor, och att bära vidare på den eld som finns inuti. "Även om jag inte är här", sa pappan döende, "kan du ändå tala med mig. Du kan tala med mig och jag kommer att svara dig." I sin ensamhet för sonen en fortsatt dialog med fadern, men nu som ett reflektivt förhållande till honom där pojken fortsättningsvis rådfrågar fadern för att finna sig själv:

Kommer du ihåg den där lille pojken,
pappa?

Ja. Jag minns honom.

Tror du att han har det bra den lille
pojken?

O ja. Jag tror han har det bra.

Tror du han var vilse?

Nej. Jag tror inte han var vilse.

Jag är rädd att han var vilse.

Jag tror han har det bra.

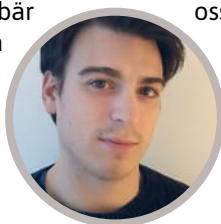
Men vem kommer att hitta honom
om han är vilse? Vem skall hitta den
lille pojken?

Godheten kommer att hitta den
lilla pojken. Det har den alltid
gjort. Det kommer den att göra
igen.

(min översättning)

Allt detta är en dialog med fadern som har gått bort. På egna ben måste pojken förstå vad det betyder att låta godheten finna honom. Han måste se var vägen går, följa den och inte vika av från den genom att bära den eld som finns inuti honom – allt sådant som han tidigare har förlitat sig på att fadern kunde visa honom. Han måste kunna skilja en god människa från en kannibal, och se till att han inte själv sänker sig till kannibalism. Genom att tala till fadern också efter hans död, och genom att upprepa den berättelse han har lärt sig att leva med för att se saker i det godas ljus, det vill säga att "de bär på elden", fortsätter sonen att försöka se vägen.

Men sonen kan inte i tomhet upprepa att en god människa eller han själv "bär på elden"; han måste förstå berättelsens betydelse, vad det är fadern har försökt säga genom att föra den vidare, förstå vad det betyder att upprepa den och att söka dess betydelse. Det är denna berättelse som pojken iterativt bär vidare också efter faderns död, in i det nya förhållandet med de okända människor han träffar. När en främmande man med familj närmar sig, utspelar sig följande dialog:

Natan Elgabsi är doktorand i filosofi

Hur vet jag att du är en av de goda?

Det vet du inte. Du måste chansa.

Bär ni på elden?

Bär vi vad?

Bär elden.

Du är ganska konstig eller hur.

Nej.

Bara lite.

Visst.

Det är ok.

Så bär ni?

Vadå bär på elden?

Visst. Vi bär.

Har ni några barn?

Det har vi.

[...]

Och ni har inte ätit dem.

Nej.

Ni äter inte människor.

Nej. Vi äter inte människor.

Och jag kan gå med er?

Ja. Det kan du.

(min översättning)

Dialogen synliggör hur de moralberättelser som handlar om hurudana vi är, som återberättas av oss och på så sätt talar genom oss så att det goda skall finna oss i vår relation till andra, inte väcks i det nya förhållandet vi träder in i. Snarare utgör de en förståelse som är väsentlig för att inleda ett nytt förhållande, att vi återberättar vem vi är, en berättelse som sedan omprövas och förändras i det nya dialogiska förhållandet till en annan. På detta sätt kunde man, som **Jan-Ivar Lindén** skriver, säga att berättelser och idéer blir "integrerade i våra personliga liv", vilket innebär att "traditionen har ny avkomma i en själv där man inte längre vet varifrån man har fått den ena och den andra idén" (min översättning). Men trots att vi inte vet varifrån idéerna härstammar kan vi ändå se vart idéerna som ständigt återberättas av oss leder, och vad de låter oss se. Vi måste ständigt fråga oss själva huruvida vi är beredda att låta dem upprepas.

Hur får man fråga ut barn?

Merete Mazzarella ifrågasätter syftet och lämpligheten med enkäten "Hälsa i skolan" som riktar sig till elever i fjärde och femte klass.

Hur får man fråga ut barn? Det har jag undrat inför den omfattande – enligt min mening orimligt omfattande – enkät som Institutet för hälsa och välfärd genomför vartannat år bland barn i fjärde och femte klass och deras föräldrar. Nu senast – våren 2019 – gjordes den digitalt och det var tänkt att barnen på en enda lektion skulle besvara sjuttio frågor om allt från tandborstningsvanor och temperatur och luftkvalitet i klassrummet till medbestämmande i skolan, mobbning, familjevåld och sexuella trakasserier.

Man tycks knappt ha tänkt på att det inte är rutinerade enkätbesvarare utan tio-elvaåringar man riktar sig till. Ett exempel är ingressen till frågan om nätanvändning: "I följande fråga avser nätet olika appar, spel, filmer eller program som kan användas på olika apparater (såsom mobil, surfplatta, dator, TV). Hit räknas också sociala medier och e-tjänster".

Många av de ord som används är troligen obegripliga för barnen, till exempel "avse" i frågan om nätanvändning, "gärningar" eller "företeelser" i till exempel fråga 44 som lyder: "Har dina föräldrar utsatt dig för följande företeelser under de senaste 12 månaderna?". Vad varje elev här ska ta ställning till är om föräldrarna

Vägrat att prata med dig under en lång tid

Sårat dig med ord, till exempel skällt på dig

Förödmjukat eller förlöjligt dig

Hotat att överge dig eller att lämna dig ensam

Kastat, slagit eller sparkat föremål (t.ex. smällt i dörrar)

Låst in dig någonstans

Hotat dig med våld

Om de inte svarar nej ska de uppge hur ofta de olika beteendena förekommit. Här är svarsalternativen

"1-2 gånger", "Minst tre gånger" eller "Ja, minns inte hur många gånger".

Vid närmare eftertanke tror jag inte att många tio-åringar förstår orden "förödmjuka" eller "förlöjliga" heller. Jag tror inte heller att det är många föräldrar som aldrig "skällt" på sina barn.

Frågan låter som om "skäll" snarast är ett förstadium till slag med knytnävar och sparkar.

Grövre "företeelser" får barnen ta ställning till i fråga 48 där alternativen handlar om att någon "gripit tag i dig så att det gjorde ont", "knuffat eller skakat dig våldsamt", "luggat", "smällt till", "slagit dig med handflatan eller ett föremål".

En klart grövre "företeelse" är självklart också sexuella trakasserier. Inledningen till fråga 38 lyder: "Du har rätt att bestämma hur man tar på dig. Om någon har tagit på dig på ett konstigt eller otrevligt sätt, eller tvingat dig att ta på dig själv, är det viktigt att du berättar om det för en vuxen som du litar på. Du kan prata med till exempel en lärare eller en skolhälsovårdaren". Sedan ska barnen med "ja" eller "nej" uppge vad de upplevt under de senaste 12 månaderna:

Fått ofredande eller skrämmande kommentarer eller förslag om din kropp

Fått sexuellt störande meddelanden eller visats sexuellt störande meddelanden eller visats sexuellt störande bilder eller videoklipp

Någon har rört dina bröst eller ditt könsorgan mot din vilja

Någon har pressat eller tvingat dig att röra dina bröst eller ditt könsorgan

Den som svarar "nej" på alla punkter så här långt får ta ett skutt framåt, men den som svarat "ja" tas sannerligen i förhör:

Vem har utsatt dig för det sexuella ofredandet och våldet i föregående fråga? Du kan välja flera personer.

En vän eller en annan bekant ung person eller ett annat bekant barn

En vuxen i familjen (mamma, styvmamma, pappa, styvpappa, en förälders partner)

Mamman eller pappan i fosterfamiljen

Ett syskon (syster, bror, styvsyster, styvbror)

Annan släkting (mor- eller farförälder, moster eller faster, morbror eller farbror, kusin)

En handledare eller skötare på familjehemmet eller i barnskyddsinstitutionen

En lärare eller en annan vuxen i skolan

En fritidshandledare, tränare eller motsvarande person

En okänd person

En annan person

Den pedantiska, byråkratiska fullständighetsmanin skulle vara rent komisk om det inte var för att ämnet är så allvarligt.

Och så ömtåligt.

De personer som gjort frågorna har inte bara varit fullständigt aningslösa i fråga om barns språkförståelse, de har också – och framförallt – varit tondöva för barns känslor.

Barns känslor?

Nej, mänskliga känslor.

Ingen människa ska behöva svara på de här frågorna i en digital enkät men framförallt ska inget barn behöva öppna sig annat än

*Merete Mazzarella är litteraturvetare och författare. Texten är ett lätt redigerat utdrag ur boken *Skulle vi alla kunna samsas? Essäer om samtiden* (Schildts och Söderströms, 2020).*

De personer som gjort frågorna har inte bara varit fullständigt aningslösa i fråga om barns språkförståelse, de har också – och framförallt – varit tondöva för barns känslor.

ansikte mot ansikte med en vuxen som först har förtjänat dess tillit.

Och som kan hjälpa.

”Uppgifterna”, hette det, ”används bland annat för att förbättra servicen, utveckla verksamheten vid skolan och för vetenskaplig forskning”.

Redan detta evigt återkommande uttryck ”att förbättra servicen” är nog för att göra mig misstänksam. Och på vilket sätt kan man utveckla verksamheten utifrån en anonym undersökning?

Man kan undra vad det gör för trygga barn från harmoniska hem att konfronteras med insikten om hur mycket vuxenvåld som är möjligt. Fråga 42 – ”Har dina föräldrar lämnat dig utan mat eller dryck, rena kläder eller en ren och varm bostad under en längre tid?” – kan ge också ett sådant barn mardrömmar, men det är naturligtvis inte det verkligt bekymmersamma. Det verkligt bekymmersamma är att barn som utsätts för våld eller utnyttjas sexuellt har föga glädje av enkäten om man inte kan göra annat för dem än räkna ut hur många de är.

Frågor som metod

OM FORSKNINGSINTERVJUN SOM MÖJLIGHET
TILL (OVÄNTAD) FÖRSTÅELSE OCH LÖGNENS
KOMMUNIKATIVA POTENTIAL

Religionsvetaren Sofia Sjö reflekterar kring utmaningarna med att använda intervjun som metod i forskning. Styrkan med intervjun är möjligheten till fördjupning och de nya perspektiv den ger genom

För en forskare är frågor centrala. Ett forskningsprojekt grundar sig ofta på en eller flera forskningsfrågor: Hur framställs...? Vad kännetecknar...? Vilka skillnader och likheter...? Under projektets gång ställs vidare frågor om bland annat relevans – Varför är det här viktigt? – om metod – Hur hittar vi svaren? – till tidigare forskning – Vad vet vi? – till teorier – Hur hjälper de oss att förstå?

Även om de flesta forskare jobbar med frågor, kan frågor förstås också vara en mera genomgående del av ett forskningsprojekt. Inom den kvalitativa forskningen – den forskning som, lite förenklat, inte frågar hur många, utan snarare varför, hur och på vilket sätt – är intervjun en central och ofta nyttjad metod. Intervjuns popularitet är förståelig – vad kan vara mera självklart när man har en fråga än att ställa den till någon som kan ge svaret? Ingen som jobbat med intervju som metod skulle emellertid påstå, vill jag tro, att intervjun är en enkel metod.

Ser man på de många uppmaningar man som ung forskare får med sig i bagaget när man ska jobba med intervjuer uppfattar man lätt en del av problematiken: se till att vara förberedd, ställ inte ledande frågor, utgå inte ifrån att du förstår, skapa tillit, gör det hela till ett samtal, men inte ett vanligt samtal, du är där för att lyssna, men också leda, på ett tillmötesgående sätt, se till att du täcker in hela ämnet, var inte rädd för pauser, kom ihåg din egen roll, var neutral, men inte rädd för känslor, men du är ju inte terapeut, säg inte att du förstår, fråga hur det kändes, ställ följdfrågor, tänk på språket, bygg en relation, kom ihåg att en intervju är en konstruktion, ett möte, och du är en del av detta möte.

Intervjuer som metod blir knappast enklare av alla 'skräckscenarier' vana intervjuare ofta med glädje delar med sig av. Dessa kan beröra allt från tekniska missar – intervjun som aldrig kom på band på grund av dåliga batterier, störande bakgrundsljud eller bara det att man glömde sätta igång inspelningen – till svåra intervjupersoner – personer som bara svarar kortfattat på de mest öppna frågor, personer som pratar långt och brett utan att egentligen säga något, personen som tar kontrollen och för intervjun dit de vill – och utmanande intervjuteman – känsliga frågor och svar som man som intervjuare bär med sig långt efteråt och inte, av forskningsetiska skäl, kan prata om.

Intervju som metod blir ytterligare komplicerad av att forskningsintervjuer kan se mycket olika ut. Man gör ofta en indelning i strukturerade intervjuer – där

bestämda frågor ställs i en viss ordning, ofta med bestämda svarsalternativ – semi-strukturerade intervjuer – där frågorna följer ett visst upplägg, men det finns utrymme för följdfrågor och avvikelser från strukturen – och ostrukturerade intervjuer – där intervjun är ett samtal som oftast har en viss utgångspunkt, men rör sig framåt enligt det som framkommer i intervjusituationen. Intervjuer kan också göras enskilt eller i grupp, de kan göras ansikte mot ansikte eller med olika tekniska hjälpmedel, som till exempel videosamtal, de kan rikta in sig på experter inom ett område eller representanter för en viss grupp och fokusera på en intervjupersons personliga upplevelser eller specifika kunnande, och de kan göras en gång eller följas upp med flera intervjuer.

Forskningsintervjun formas dessutom av den teoretiska infallsvinkel och kunskapssyn forskaren arbetar med. Om man jobbar från till exempel ett fenomenologiskt eller ett socialkonstruktivistiskt perspektiv kommer man genom intervjun att närma sig sitt forskningsområde på olika sätt, ställa frågor med olika fokus och tolka det material man får enligt olika premisser. Mycket förenklat kan man beskriva det så att forskaren med en fenomenologisk infallsvinkel ställer frågor om hur en person upplevt något och fokuserar på intervjupersonens beskrivningar medan en socialkonstruktivistiskt inriktad forskare ingår i en dialog med frågor och motfrågor och blir själv en del av det material som samlas in och analyseras.

Vad vi väljer att ljuga om säger något om vem vi är, om våra normer och regler och om den bild vi vill ge av oss själva, teman av stor vikt i många former av kvalitativa studier.

Alla de här variationerna gör att det är svårt att framställa några allmängiltiga principer för hur man ska gå tillväga när man ska göra en forskningsintervju. Med det inte sagt att det här inte görs – det finns mängder med texter skrivna om att göra intervjuer och vad man bör tänka på. Mycket av det som skrivits ger en hyfsad grund att stå på, men det allmänna behöver oftast specificeras.

Det jag önskar göra i det följande är att röra mig någonstans i mitten. Jag tänker inte ta mig an alla grundprinciper för en forskningsintervju, men jag

frågor, följdfrågor och klargöranden. Sjö frågar sig ändå var gränsen går för hur mycket man kan klargöra, och i vilken mån osäkerheten om intervjupersonens ärlighet utgör ett problem.

vill inte heller bli för specifik. Även om jag uppfattar forskningsintervjun som något som behöver övning, tid och reflektion – speciellt självreflektion – vill jag speciellt lyfta upp intervjuens möjligheter, möjligheter som också kan uppenbaras i den inte alltid så lyckade intervjun. Jag fokuserar på semi-strukturerade intervjuer inom humaniora och jag bygger på mina och kollegers erfarenheter av att göra intervjuer, arbeta med intervjumaterial och handleda forskare som jobbar med intervjuer. Jag ser mig inte som en expert på intervjuer, men som rik på erfarenheter som jag hoppas kan väcka både tankar om och intresse för intervjuer som metod.

Klargörandets balansgång

En grundprincip – som tyvärr inte alltid är en självklarhet – är att man som forskare bör vara förberedd innan man börjar samla in intervjumaterial. Man bör vara inläst på sitt område och man behöver ha tänkt över och testat sina intervjufrågor. Är de tydliga, täcker de in området och öppnar de upp för dialog? Personen man ska intervjuas bör ha fått tillräckligt med information, fått ta del av frågorna på förhand om hen så önskar och känna sig bekväm i situationen. Innan man ger sig iväg för att göra en intervju bör man ha kollat sin utrustning och försäkrat sig om att man har allt material man behöver med sig. På plats bör man vara en aktiv lyssnare och beredd att både följa den man intervjuar längs trådar man inte tänkt på och vid behov leda tillbaka till ämnet för intervjun.

Även om man gjort och gör allt det här kan man hamna i en situation där intervjun inte känns bra. Man har lärt sig att en lyckad intervju ska löpa på och erbjuda tillräckligt med detaljer, men man uppnår aldrig flyt eller fördjupning. Man känner inte att man är på samma våglängd som den man intervjuar, ens frågor verkar inte bli förstådda och man blir kanske frustrerad, trots att man vet att man borde vara lugn och neutral. Det trösterika i en sådan situation är att en intervju inte alltid behöver kännas bra för att ändå ge bra material. Det är inte alltid flytet och detaljrikedomen som avgör. Även en kort och ryckig intervju kan fylla sitt syfte om den till exempel erbjuder ett relevant eller nytt perspektiv. Det här är emellertid inte alltid något man uppfattar i själva intervjusituationen – på gott och ont. Det kan leda till att man missar en möjlighet till följdfrågor, men det kan också innebära att man i själva analysprocessen ser saker med nya ögon. Här blir det viktigt att påminna sig om vad intervjun och dess frågor syftar till: den ska ge ett material, men den är inte slutpunkten.

Just för att inte missa något väsentligt bör man inte, och behöver man inte, i en forskningsintervju vara rädd för att ställa självklara eller dumma frågor. Snarare tvärtom. Man bör undvika att tro att man förstår. Det här är ändå lättare sagt än gjort. Just att man förutsätts vara förberedd och inläst på sitt område gör lätt att man utgår från att man vet vad en intervjuperson talar om och därmed missar behovet av klargöranden.

Att sträva efter klargöranden kan förstås också gå till överdrift. Jag har haft möjlighet att vara handledare i ett stort internationellt projekt där intervjumaterial samlades in i tolv olika länder. Våra forskningsassistenter, som gjorde intervjuerna, deltog alla i en utbildning för uppgiften och en del tog verkligen till sig det här med följdfrågor och att inte ta något för givet. Resultatet blev i vissa fall ingående och givande intervjuer, men i andra fall ett hackigt upplägg där intervjupersonen inte kom sig vidare på grund av alla frågor och önskemål om klargöranden från intervjuaren. Med feedback och erfarenhet utvecklades våra assistenter och slutresultatet blev ett riktigt bra material. Projektet som helhet visade emellertid tydligt på behovet av öppenhet och kommunikation i arbetet med intervjumaterial. Övning och återkoppling gjorde våra assistenter till bättre intervjuare. Samtidigt var det också deras specifika kunnande om den kontext de befann sig i som lyfte intervjuerna och gav möjlighet till nya perspektiv.

Oväntade perspektiv

Just möjligheten till nya och oväntade perspektiv gör intervjun till en så viktig metod. Medan ett frågeformulär kan ge betydande basinsikter begränsas det bland annat av att man som forskare måste utgå ifrån vad man tror är viktigt och värt att ställa frågor om. I en intervjusituation har man möjlighet att inte bara ställa frågor och följdfrågor utan även hitta oväntade perspektiv. En kort fråga kan ibland leda in på överraskande vägar och till och med ändra på en studies fokus. Jag inledde i en studie om film och meningsskapande intervjuerna med en fråga om den senaste film intervjupersonen sett. Frågan var bara tänkt som en startpunkt, i vissa fall fungerade den bra, i andra fall behövdes många fler frågor för att komma igång. En intervjuperson satt tyst en stund innan hen svarade. Sen skrattade hen och nämnde en film från en genre jag, på basis av vad jag visste om personen från tidigare, aldrig hade trott kunde intressera. Det som följde tog intervjun och mina tankar om film och meningsskapande in på ett viktigt nytt spår.

Det betydelsefulla med intervjun som metod är också uttryckligen det utrymme den ger att i själva materialinsamlingsfasen föra in nya frågor. Ett klassiskt tillvägagångssätt, som ofta kommer upp i instruktioner för hur man gör en bra forskningsintervju, och som jag starkt understöder, är att avsluta intervjun med att be den som blir intervjuad berätta om det är något ytterligare de skulle vilja tala om eller om det finns en fråga de förväntat sig, men inte fått. Efter en lång och ingående intervju är det inte ovanligt att svaret är nej och det kan därför vara önskvärt att ge intervjupersonen möjlighet att ta kontakt om hen kommer att tänka på något senare. De frågor som ibland kommer upp visar emellertid igen ofta på den möjlighet till bredd och djup som en intervju kan erbjuda. Jag och många av mina kolleger har erfarenheter av hur just den här frågan, om saknade frågor, ofta kan leda till ännu en värdefull dialog.

Om intervjuer alltid har möjligheten att nå nya perspektiv, när ska man då sluta ställa frågor? När har man ett tillräckligt intervjumaterial? Som med det mesta annat när det gäller intervjuer finns det inte något enkelt och allmängiltigt svar på den här frågan heller. Här har man istället skäl att återgå till frågan om vad målet med intervjumaterialet är. Kvalitativa intervjuer har i allmänhet som mål att nå förståelse, inte generaliseringar som kan gälla för en hel population. Man eftersträvar med andra ord inte representativitet i samma bemärkelse som man ofta gör i en kvantitativ studie. En riktlinje som ofta nämns är att man slutar när materialet är mättat, när nya perspektiv inte längre framträder. Men när det här sker är förstås inte alltid lätt att avgöra. Realiteten är också att intervjuer är tidskrävande. Man kan inte alltid göra alla intervjuer man vill och man bör i sådana fall vara medveten om de begränsningar ens material kan ha. Även ett begränsat intervjumaterial kan emellertid erbjuda viktiga insikter om det analyseras på ett genomtänkt sätt.

Kommunikativa lögner

Avslutningsvis vill jag vända lite på diskussionen och ta upp en fråga som inte ställs till dem man intervjuar, men som ibland ställs till den som intervjuar. Frågan kommer ibland från en ung forskare, ibland från en forskare som inte själv jobbat med intervjuer, men uttalas ofta också utanför en forskningskontext. Jag har bland annat fått frågan av en holländsk ingenjör jag hamnade bredvid i en lång biljettkö på ett franskt flygfält för några år sedan. Enkelt ställd lyder frågan så här: hur vet jag att den jag intervjuar inte ljugar? Lite mer sofistikerat kan frågan istället vara den här: hur vet jag att svaren jag får inte är tillrättalagda och de svar man tror att jag som forskare vill ha?

Ett enkelt och ärligt svar på båda frågorna är: det vet jag inte. En viktig och möjlig följdfråga är: spelar det någon roll om intervjupersonen talar sanning? Vad är sant och vad är falskt i en intervjusituation? Något många forskare understryker är att jag som intervjuperson

Sofia Sjö är docent i religionsvetenskap vid Åbo Akademi och har i sin forskning bland annat berört frågor om genusstrukturer och messiasmyter i Hollywoodfilm, religiös förändring i Norden, film och meningsskapande och unga vuxna och religion ur ett globalt perspektiv

alltid påverkar den jag intervjuar och den jag intervjuar påverkar mig. Samtidigt påverkar själva intervjusituationen oss båda. Jag måste med andra ord utgå ifrån att de svar jag får alltid är i någon mån tillrättalagda. De är till viss grad alltid de svar min intervjuperson vill ge och tror att jag vill ha.

Frågan har emellertid också en viktig djupare klangbotten vilken går tillbaka till hur jag som forskare ser på kunskap. Om jag är ute efter att få en 'exakt bild' av en händelse blir intervjuer ofta problematiska, i varje fall om metoden inte kombineras med andra metoder. Våra minnen är aldrig fullständiga, även om en intervjuperson berättar något exakt som de kommer ihåg det är det just deras berättelser vi har – vi når aldrig tillbaka till själva situationen.

Men är det här ett problem? Även om berättelsen är tillrättalagd eller bygger på bristfälliga minnen kan den vara av intresse och säga något viktigt om ett ämne. Hur vi berättar om något kan vara en minst lika intressant forskningsfråga som vad det var som hände. Med ett socialkonstruktivistiskt perspektiv på kunskap är det vi ser som sanning dessutom alltid en konstruktion, en konstruktion vi alla deltar i. Den 'exakta bilden' är därmed också en konstruktion och något som kan förändras över tid.

Sant och falskt i en intervju är därmed inte alltid ett stort problem. Med det här inte sagt att lögner inte kan förvränga forskningen. Mer eller mindre direkta lögner, halva sanningar och tiganden har lett till missvisande framställningar av många slag. Ofta blir lögner emellertid ett verkligt problem endast när en studie har mera grundläggande brister, och problemet ligger ofta i högre grad hos den som intervjuar än den som blir intervjuad. Om vi enbart väljer att lyssna på vissa personer med en viss agenda och drar vittgående slutsatser av det vi hör blir forskningsresultaten skeva. Om vi enbart använder intervjuer som metod när andra metoder eller en kombination av metoder kunde ge en mera ingående förståelse har vi också problem.

Lögner i sig är ändå inte alltid det problematiska. Genom en kombination av material kan en lögn blottläggas, men lögnen kan också vara mycket kommunikativ. Vad vi väljer att ljuga om säger något om vem vi är, om våra normer och regler och om den bild vi vill ge av oss själva, teman av stor vikt i många former av kvalitativa studier. Kort sagt är frågor och svar i en forskningsintervju en komplex relation där både det detaljerade, genomtänkta och ärliga och det kortfattade, ytliga och osanna kan erbjuda viktig förståelse.

”Den som frågar ljuger inte”

*”Av dina svar vet jag om du är klok,
av dina frågor om du är vis.”*

Naguib Mahfouz

Den som gör ett påstående, bär vittne om något, bär ett ansvar för att det hon säger är sant, eller åtminstone välgrundat. Men hur är det med den som frågar? ”Den som frågar ljuger inte” vill man säga. Men förvisso kan man vilseleda med sina frågor: jag kan till exempel fråga något jag vet för att jag inte vill avslöja att jag vet det. Det är ett oärligt frågande.

Frågor kan också slå fel på andra sätt. ”Har du slutat slå din fru?” Hur ska jag svara på den frågan? Den förutsätter för det första att jag är gift, för det andra att jag har haft för vana att slå min fru. Om någondera förutsättningen inte är uppfylld så kan jag helt enkelt inte svara på frågan: både ett ja och ett nej skulle bli fel. Frågan är en fälla. Filosofer brukar försvara en princip som kallas ”lagen om det uteslutna tredje”, som går ut på att varje meningsfullt påstående är antingen sant eller falskt. Men påståendet ”Jag har (inte) slutat slå min fru” behöver varken vara sant eller falskt. För att ett påstående ska vara sant eller falskt måste förutsättningarna för påståendet vara uppfyllda.

En fråga kan också uttrycka en underförstådd kritik: ”Ligger du ännu och sover?”, ”Tänker du ha den skjortan idag?”, ”Varför smällde du i dörren?” Då förutsätter man att något är på tok med vad den andra har gjort. För all del, frågan kan ju också uttrycka ren förvåning eller nyfikenhet, beroende på sammanhanget, men också i det fallet ligger det en outtalad

förväntan i bakgrunden. (En anklagelse kan för den delen ta formen av en retorisk fråga: ”Måste du alltid smälla i dörren?”, ”Har du verkligen glömt hennes födelsedag?”)

Frågor i till exempel frågeformulär tvingar en ofta att välja mellan fack man inte passar in i. Jag reste en gång till England för att delta i en minnesstund efter en god vän. Vid passkontrollen ställdes jag inför frågan om syftet med min resa var arbete eller nöje.

Problemet med ledande frågor är välbekant: ”Vad tycker du om Tegnells vansinniga coronastrategi?”, ”Inte gillar du väl musikkalet på radio Vega?” Men en fråga kan vara förledande, manipulativ, den kan styra den svarande på ett lömskt sätt. För ett antal år sedan bad man elever i åländska skolor rangordna olika folkgrupper: rikssvenskar, amerikaner, ryssar, finnar och så vidare. Det väckte rabalder när det visade sig att finskspråkiga finländare inte var särskilt populära bland eleverna. Svaren var ”fel”. Det som borde ha väckt kritik var själva idén att ställa dessa frågor: förutsättningen att man legitimt kan värdesätta människor beroende på vilken folkgrupp de tillhör är i sig förkastlig. Genom att rikta frågan till skolelever skapade man föreställningen att detta är en fråga man bör ha ett svar på. Det var frågorna det var fel på.

Lars Hertzberg är professor emeritus i filosofi vid Åbo Akademi

*Barn i daghem- och förskole-
åldern är nyfikna och vetgiriga.
De ställer många frågor om
sin vardag och omgivning. I de
fall vuxna är förmögna att ta
fasta på barnens frågor och deras
spontana intresse för att tänka
är det här en betydande öppning
för att sporra dem till själv-
reflektion. Det handlar då om för-
mågan att reflektera kring
värden och världen och kring
meningsfull social interaktion,
vilket betonas i läroplanen
och i styrdokumentet för
småbarnspedagogik.*

Marina Lundkvist har dock i sin doktorsavhandling *Vad innebär det att bli demokratisk? Dimensioner av demokrati i mötet mellan barn och pedagoger* visat att småbarnspedagoger i sin yrkesutövning många gånger inte lyckas fånga upp detta spontana intresse bland barnen. Ibland står praktiska rutiner i vägen för att uppmärksamma barns initiativ till samtal om värdefrågor. I andra fall står andra aktiviteter, som i övriga avseenden är pedagogiskt ändamålsenliga, i vägen för att möta barnet i dess egna intressen. Att förstärka barnens tankeförmåga ställer alltså småbarnspedagoger inför ett svårare uppdrag än man kan föreställa sig. Hur kan småbarnspedagoger lära

sig att bättre ta tillvara de möjligheter till samtal som det vardagliga umgänget med barnen erbjuder?

Att omsätta värderingar i det pedagogiska arbetet

Det är förstås inte så att småbarnspedagoger har speciella svårigheter att omsätta vissa högt ställda värderingar i praktiken. Tvärtom uppmärksammar Lundkvists forskning en svårighet som vi alla tampas med på ett eller annat sätt. Var och en som tänker efter inser hur svårt det ofta är att i konkreta situationer agera enligt det som vi ser som viktiga principer. Det

Filosofiska frågor och pedagogiska svar

här blir speciellt markant i relationen mellan vuxna och barn, där den rutinartade förståelsen av vad olika situationer kräver av en, som oftast tas för givet mellan vuxna, inte kan förväntas av barn. Att träna in rutiner, som att vänta på sin tur eller att avsluta en uppgift innan man påbörjar en annan, kräver därmed i sig mycket tid och uppmärksamhet i lärmiljön. Pedagogerna ställs därför ständigt inför nya utmaningar som hen inte alltid kunnat förbereda sig på.

Det finns alltså många betungande omständigheter i småbarnspedagogens konkreta arbete. De snabbt skiftande situationerna i vardagen gör pedagogernas

arbete svåröversägbart. Dessutom kan olika viljor och krav, från barn, föräldrar och styrdokument komma att stå i konflikt med varandra. Allt det här kan bidra till etisk stress. Då personalen ska tänka på barnets bästa, utgå från principerna om alla barns lika värde och rättigheter, samtidigt som vardagliga rutiner ska upprätthållas, finns det inte alltid tid och rum att leva som man lär. Samtidigt är det förstås i denna stressiga vardag som vi vill att de principer styrdokumentet eftersträvar ska förverkligas.

Det är alltså inte speciellt förvånande att vi hittar sådana här utmaningar i den småbarnspedagogiska

verksamheten. Det småbarnspedagogiska uppdraget att fostra nya människor in i ett demokratiskt samhälle gör det ändå extra viktigt att reflektera kring dessa svårigheter. Vad för slags svårigheter står småbarnspedagoger inför här och hur kan man bemöta dem i lärarutbildningen?

Paulus' insikt pekar på att kunskap i sig inte är tillräckligt. Det som krävs är en förändring i vad vi gör och hur vi gör det.

Handlar till exempel pedagogers svårigheter enbart om för många störande moment i deras yttre omgivning? Eller rör det sig också om en inre svårighet, som har att göra med pedagogernas egen förmåga att iakttä barns frågor i samspelet med dem? Kan vi förutsätta att det samspel styrdokumentet förespråkar kommer spontant för alla pedagoger? Om inte, hur kan förmågan att uppmärksamma öppningar och möjligheter till samtal om värdefrågor i arbetet med barnen tränas i de pedagogiska studierna?

Det här ställer oss för det första inför filosofiska frågor om hur vi ska beskriva den utmaning småbarnspedagogerna står inför. För det andra ställer det pedagogiska frågor om vad pedagoger borde lära sig för att stärka barns delaktighet. För det tredje ställs didaktiska frågor om hur detta kan läras ut. I det följande tar vi upp några av dessa frågor och reflekterar kort över hur vi tagit oss an utmaningen inom utbildningen av småbarnspedagoger. Vårt resonemang både börjar och slutar med filosofi och den roll filosofin kan ha i försöket att svara på dessa frågor. Speciellt viktigt är här vad man kan lära sig av att filosofera, och hur konsten att föra filosofiska samtal kan föras vidare till andra än yrkesfilosofer.

Att sammanföra teori och praktik

Från moralfilosofiskt perspektiv ger **Paulus** redan i Romarbrevet 7:19 en hänvisning till vilket slag av problem vi har att göra med. Han skriver där: "Det goda som jag vill, det gör jag inte, det onda som jag inte vill, gör jag". Vid första anblick uppmärksammar den här formuleringen en kontrast mellan vilja och handling, och hur dessa kommer in i olika sätt att relatera till det som är gott och ont. Här kommer vi inte att fästa oss så mycket vid frågan om hur vi relaterar till det onda, det vi inte vill, men ändå gör. Istället vill vi visa på hur insikten om att vi kan veta att något är gott, vilja göra det, men ändå inte agera i enlighet med det, uppmärksammar en viktig kontrast mellan teori och praktik.

Den här kontrasten mellan det vi vet och vill, och det vi de facto gör, har ofta inte uppmärksamats tillräckligt inom filosofin. Ofta har man utgått från att vi alla vill göra gott, men att vi saknar tillräckligt

underbyggda argument för att veta vad som är gott. Paulus' insikt pekar på att kunskap i sig inte är tillräckligt. Det som krävs är en förändring i vad vi gör och hur vi gör det.

Vikten av att omsätta vår kunskap och våra värderingar i praktiken blir också tydlig i det pedagogiska sammanhanget. De danska pedagogerna **Per Lauvås** och **Gunnar Handal** pekar i *Handledning och yrkesteori* på risken att mycket "[t]eori med en stor potential för att kunna komma till praktisk nytta förblir 'skolkunskap', som ligger lagrad i isolerade 'rum' i medvetandet". De betonar därför tydligt att man i handledningen i utbildningar där syftet är att man ska lära sig att utöva en viss yrkesroll behöver "hjälpa den enskilde att koppla samman värderingar, teoretiska kunskaper och egna erfarenheter med den praktiska vardagen".

Det didaktiska uppdraget i att införliva demokratiska värden i småbarnspedagogers arbete handlar snarare om att få dem att anamma ett reflexivt förhållningssätt i sin yrkesroll.

Kunskap om pedagogisk forskning och de värderingar som leder politiska styrdokument är alltså, som en form av utantillkunskap, inte tillräckligt för att utveckla ett professionellt lärarskap. Istället behövs en förståelse för vad denna kunskap och dessa värderingar för med sig in i en konkret situation, vilket kräver både en känslighet för de möjligheter att främja demokratiska värden som finns i olika situationer, och en beredskap att agera enligt dem.

Ett reflexivt tänkande

Kontrasten till ett teoretiskt och kumulativt samlande av faktakunskap är här inte enbart att praktiskt tillämpa teoretisk kunskap eller att träna in metodiska tekniker i en snäv didaktisk mening. Det didaktiska uppdraget i att införliva demokratiska värden i småbarnspedagogers arbete handlar snarare om att få dem att anamma ett reflexivt förhållningssätt i sin yrkesroll. Hur kan utbildningen hjälpa dem att känna sig trygga i rollen att föra samtal som går utöver det praktiska arbetet till frågor om varför saker är som de är, samt mer värdemässiga frågor om hur livet tillsammans ska gestaltas?

Det här för oss tillbaka till filosofin, som traditionellt setts som en ingång till både kritiskt och reflexivt tänkande. För att se filosofins relevans här krävs dock också ett skifte i vad vi ser som filosofins uppgift. Tänker vi att filosofin enbart ska syssla med att ge teoretisk kunskap, abstrakta svar på eviga frågor, eller

praktiska slutledningsprinciper för att manipulera sanna påståenden, är det svårt att se dess vikt för lärararbetet. Om vi istället ser filosofin själv som en tankeverksamhet som ligger närmare den praktiska visdom som till exempel Aristoteles såg som en ytterligare kunskapsform vid sidan av den teoretiska och praktiska kunskapen blir dess relevans mer tydlig.

Ett anmärkningsvärt försök att rikta vår uppmärksamhet mot filosofin som en sådan här verksamhet finns i programmet *Filosofi för barn (Philosophy for Children-P4C)*, där det utvecklats en mängd praktiker för att dana barns, ungas, och varför inte också vuxnas, intellektuella färdigheter. I centrum för de här praktikerna står inte att få kunskap om filosofer, filosofers arbete och liv, filosofiska teorier och så vidare. Istället är det filosoferande som verksamhet och hur förmågan att filosofera ständigt kan utvecklas inom det filosofiska samtalet som står i förgrunden. Därmed står de samtal där eleverna självständigt filosoferar kring grundläggande frågor som de själva tar upp och tillsammans utforskar i centrum för aktiviteten.

En undersökande gemenskap

En central plats innehas av den så kallade *undersökande gemenskapen*. Här filosoferar elever, handleda av läraren, självständigt om frågor de själva ställer. Detta kan vara ett ämne som kommer direkt från läroplanen, eller något annat som läraren eller eleverna vill diskutera närmare. Ämnet kan presenteras med en text, en video, en bild, en scen som just händer på skolgården eller ett besök på den lokala teatern. Efter några minuter som eleverna spenderar individuellt för att formulera sin egen fråga om ämnet, ombeds de att komma överens om en fråga som de vill diskutera. Beroende på ämnet och elevernas ålder kan förfrågan delas in i olika delar, med pauser för individerna att reflektera och formulera tankar och frågor. En central del av undersökningen är en avslutande metadiskussion om huruvida den ursprungliga frågan besvarades eller inte, om hur den hade diskuterats och om vad som bör läras för nästa undersökning tillsammans.

I dessa frågor arbetar läraren och eleverna tillsammans mot något som kan beskrivas som det bästa svaret på deras frågor. Men att nå ett svar är inte nödvändigtvis det enda målet. En minst lika viktig aspekt av samtalsaktiviteterna är insikten att det inte alltid finns enkla eller entydiga svar på vissa frågor, och att svaren kan skifta beroende på hur man ställer frågorna. Det filosofiska samtal som de här praktiker- na möjliggör bidrar till ett igenkännande av filosofiska frågor och ett erkännande av vikten av att förstå frågorna, och vad det är som får oss att ställa dem.

Filosofiska samtal i lärarutbildningen

I de undersökande gemenskaper vi genomfört med studerande i småbarnspedagogik, har just den här bristen på tydliga svar inledningsvis setts som en

stöttesten för att föra mer filosofiska samtal, både sinsemellan och med tanke på deras fortsatta arbete med barn. I mötet med en ny samtalsform uttrycker de studerande i ett första skede en viss obekvämhets med att behöva samtala på ett för dem nytt sätt, att ta sig tid för tanke och reflektion, och fokusera på att lyssna på andra. De uppfattar också den ledda samtalsformen som något som begränsar dem i och med att de inte får uttrycka sig fritt när de känner för det.

Efter denna inledande frustration uppfattar de ändå att samtalsformen ger dem en möjlighet att mer aktivt lyssna på andra, att både pröva och bolla tankar, och att spegla sig i andras sätt att tänka kring olika fenomen. Det här åtföljs av en insikt om hur svårt det kan vara att både lyssna och formulera sig tydligt och hur viktigt det gemensamma samtalet är för att man ska nå klarhet om denna svårighet, samt att hitta sin egen väg i läraruppdraget.

Den undersökande gemenskapen utgör därmed ett exempel på en reflekterande aktivitet där det egna spontana handlings sättet i en konkret upplevd situation kan medvetandegöras då det konfronteras med teori och värderingar i en påföljande reflektion. I denna aktivitet kan tre aspekter ses som nödvändiga för att utveckla ett reflexivt förhållningssätt och en mer välkomnande hållning till att föra samtal som inte alltid har ett svar.

För det första är aktiviteten *förkroppsligad*. Genom att reflektera över de egna känslomässiga upplevelsorna och de egna reaktionssätten inom en ny samtalssituation, förankras kunskapen i en kroppslig, levd erfarenhet. Annorlunda uttryckt handlar det om att göra kunskapen och värderingarna till sina egna. För det andra möjliggörs reflektionen i ett *socialt* sammanhang. Den sker i relation till och med hjälp av andra. Det är tillsammans i en "kollektiv värld" som man ställs inför frågan om hur man själv vill agera och vilka handlingsmönster som borde förändras. För det tredje stöder samtalsgemenskapen framväxten av olika *etiska* förhållningssätt. Verksamheten vägleds av värden som måste utvecklas gemensamt. Genom att undersöka vilka etiska förhållningssätt och övergripande meningsmönster som spelar roll just där man befinner sig i relation till de andra personerna, som viktiga parter i ett pågående samtal, införlivar deltagarna en förståelse av samtalsformen som en etisk praktik.

Camilla Kronqvist är universitetslärare i filosofi vid Åbo Akademi.

Birgit Schaffar är universitetslektor i allmän didaktik vid Helsingfors universitet.

Marina Lundkvist är universitetslektor i småbarnspedagogik vid Helsingfors universitet.

Frågor och berättelser

FRÅGELISTINSAMLING I KRISITUATIONER

Frågelistinsamling i krissituationer handlar om att relativt snabbt mäta temperaturen på ett aktuellt samhällsfenomen. Men det kan också handla om att samla in berättelser om någonting oväntat och omvälvande som ger en inblick i den kaotiska situationen för forskare att använda i framtiden. Samtidigt är baktanken med frågelistor att ge människor som vill och behöver det möjlighet att skriva av sig.

Frågelistan består av ett antal frågor utformade kring ett visst tema. Det är en lämplig och ekonomisk metod för att samla in ett forskningsmaterial i syfte att kartlägga ett fenomen eller samla in ett större material. Metoden förknippas främst med traditionsarkiv, såsom Kulturvetenskapliga arkivet Cultura vid Åbo Akademi och Svenska litteratursällskapets arkiv, det vill säga instanser som ursprungligen grundades för att ta tillvara allmogekulturen under den senare delen av 1800-talet och den tidiga delen av 1900-talet. I dagens läge verkar dessa instanser för att samla in, bevara och sprida kunskap om den rådande kulturen. Frågelistorna läggs numera ut på nätet för vem helst att svara på, men en del av dem skickas också till meddelarnätverk, det vill säga till personer som anmält intresse att svara på frågelistor till arkivet.

Kulturvetenskapliga arkivet Cultura vid Åbo Akademi skickar ut minst en frågelistor till arkivets meddelarnät per år. De listorna läggs också ut på nätet. Därtill kan exempelvis studenter och forskare inom humanvetenskaperna vid ÅA samarbeta med Cultura för ytterligare frågelistinsamling via nätet för avhandlingsarbeten eller forskningsprojekt. Denna reguljära insamling är med andra ord starkt knuten till forskningsintressen inom humaniora vid Åbo Akademi och behandlar för det mesta allmänna teman för gemene man att besvara enligt intresse. Det kan handla om smarttelefoner, shopping, cykling, kaffepaus och så vidare. Här tänkte jag däremot att jag skulle presentera en annan typ av frågelistor som Cultura gått in för att skicka ut, nämligen kortfrågelistan.

Till skillnad från de reguljära frågelistorna, som Cultura främst utarbetar tillsammans med studenter och forskare över en längre tid, arbetas kortfrågelistor fram kvickt och med kort varsel. De skickas ut som respons på ett krisläge i samhället. I skrivande stund har arkivet skickat ut två kortfrågelistor: "Händelserna i Åbo 18.8.2017" som behandlade knivattackerna i Åbo centrum där två personer dog och åtta skadades allvarligt, och "Coronaviruset i vardagen" som skickades ut i medlet av mars 2020, strax efter att Världshälsoorganisationen WHO klassat covid-19 som en pandemi.

Även om knivattackerna i Åbo och coronaviruset är vitt skilda fenomen var tankarna bakom utskicken desamma från arkivpersonalens sida. Dels ville man samla in berättelser om de brinnande aktuella händelserna så nära inpå dem som möjligt för att materialet skulle, och ska, kunna användas av forskare i framtiden, dels skulle frågelistorna fylla ett behov av att få berätta, att få skriva av sig och strukturera sina tankar. Antagandet var att det fanns ett behov att på sätt eller annat skapa ordning i kaos, vare sig det kaoset följde i kölvattnet av meningslöst våld eller kom från en vardag omtumlad av ett osynligt hot.

Berättande kan fungera som en form av terapi. Att berätta om samma händelse om och om igen hjälper en att organisera upplevelserna, att skapa en sammanhängande berättelse med en överskådlig struktur.

Eftersom respektive frågelistor hämtade in ungefär 400 svar kanske inte antagandet var helt felaktigt.

Frågorna

Vad frågades det i frågelistorna då? Bådadera hade en del skraddarsyddna frågor kring fenomenen, såsom ifall man deltagit i minnesstunder för offren för knivattacken eller hur man upplevde resande under pandemivåren. Däremot är tre frågor närmast identiska dem emellan: 1) hur man fick reda på vad som var på gång och vilka känslor det väckte, 2) hur eller huruvida krisen påverkar/hade påverkat vardagslivet, och 3) hur man förhåller/förhöll sig till media och nyhets spridning rörande krisen. Det är speciellt svaren på de här tre frågorna som bildar en tydlig berg-och-dalbana av känslor för arkivarien och/eller forskaren att ta del av. För att ge exempel på detta följer två citat här nedan, ett från vardera frågelistan, och båda är svar på frågan hur man fick reda på vad som hänt och hur man reagerade.

Coronaviruset blev rätt så snabbt ett stort tema i alla medier...Vid första nyheten blev jag en del orolig, corona i den stunden var något ingen visste mycket om och det fanns en hel del spekulationer om dess uppkomst... Inget sätt att bota viruset fanns, finns inte ännu heller. Människor omkring mig var inte oroade men det kändes redan då som om detta var det som alla talat om, ett nytt problem som världen inte är förberedd för.

(Coronaviruset i vardagen, Cultura 2020)

Jag råkade vara på plats på torget då händelserna inträffade. Alltsammans hände så plötsligt och snabbt, så det kändes överkligt mitt i chocken... Jag blev både chockad och paralyserad. Stod bara kvar med bultande hjärta.

(Händelserna i Åbo 18.8.2017, Cultura 2017)

Ett terrordåd i Åbo? Oväntat. Ett virus som är allvarligt nog för att vända uppochner på samhället och

vardagen på bara några veckor? Också oväntat. Både knivattackerna och viruset var omskakande, nya och främmande, men i jämförelse med knivattackerna som landade som ett blixtnedslag och sände en chockvåg från Åbo genom hela landet kom viruset smygande, gradvis, innan det plötsligt var ett faktum. Det avspeglas också i frågelistsvaren. Då meddelarna skriver om coronaviruset berättar de flesta att de hade hört någonting om det men att det kändes så avlägset fram tills dess att det började spridas i Italien och nyheterna visade massgravar. Vetskapen fanns, men att viruset nådde Finland kom ändå som något av en överraskning. Det finns ett mönster i corona-svaren som gör att jag kan generalisera dem som jag gjort här. Knivattackerna kom däremot utan förvarning, de bara hände, och chocken är påtaglig i berättelserna. Ilska, sorg, rädsla, empati och anti-empati blandas med svordomar, rasism och ett hopp om att kärlek ska segra över hat. Känslorna väljer över läsaren som en stormvåg.

Berättelserna

Frågorna i kortfrågelistorna är sist och slutligen väldigt avskalade och rakt på sak. De är utarbetade med öppenhet i åtanke, vilket innebär att de är riktgivande och tankeväckande för att uppmuntra till berättande. Svaren, berättelserna, är desto mer komplicerade och känsloladdade. På 400 meddelare finns det 400 olika svar, en del långa och berättande, andra korta och rapsodiska, och allting däremellan. Då kommer vi tillbaka till behovet att skriva av sig.

Berättande kan fungera som en form av terapi. Att berätta om samma händelse om och om igen hjälper en att organisera upplevelserna, att skapa en sammanhängande berättelse med en överskådlig struktur. Då man skriver ner en berättelse saktar man ner tankeprocesserna, vilket stöder bearbetningen av berättelsen och hjälper till att utkristallisera de drag i den som man upplever som viktiga. Det ger i sin tur möjlighet till att begrunda berättelsen och reflektera djupare över upplevelserna såsom man minns dem. Småningom, från att ha varit stor och överväldigande, krymper berättelsen till ett mindre format, någonting mer hanterbart. Berättelseprocessen stöder målet att nå en lösning, *closure*, det vill säga en mental avslutning på berättelsen som man kan gå vidare från.

Kontaktskapande är också en viktig del av berättandet. Att dela med sig av sina upplevelser och ta del av andras skapar samhörighet, men vad frågelistor beträffar är den här kontakten på sätt och vis avskuren. Meddelaren berättar och arkivarien och/eller forskaren läser berättelsen utan att det finns någon återkoppling dem emellan. Parterna delar

inte berättelser med varandra, utan meddelaren delar ensidigt med sig av sina upplevelser till arkivarien/forskaren. Avskurenheten behöver däremot inte betyda att arkivarien/forskaren inte kan skapa en samhörighetskänsla med meddelaren. Det här beror på att arkivarien/forskaren som privatperson med stor sannolikhet också tvingats förhålla sig till frågelistas tema på något vis och har egna tankar och åsikter om ämnet, även om meddelaren inte tar del av deras berättelse.

I dylika situationer är det extra viktigt för arkivarien/forskaren att minnas att meddelaren alltid har rätt, åtminstone ur sin egen synvinkel. Ingen upplevelse eller berättelse är mer eller mindre värd än en annan. Det här gäller även svar där meddelaren tagit till sig av felaktig information via ryktesspridning. Oberoende av om det handlar om rätt eller felaktig information har det i skrivande stund varit meddelarens verklighet, och den har präglat upplevelserna.

Det är också viktigt att minnas att man som arkivarie/forskare inte har rätt att döma meddelaren, även om man kanske skulle göra det som privatperson. Bland hundratals svar finns det oundvikligen synsätt som går stick i stäv med den egna uppfattningen om ämnet, såsom rasistiska kommentarer och misogyni, åsikter som kanske är lättare att dela med sig av då man inte behöver ange namn eller några kontaktuppgifter. I kortfrågelistor frågar arkivet enbart efter födelseår, könstillhörighet och hemort, samt yrke eller sysselsättning som man får välja att dela med sig av eller lämna tomt. I stort sett är svaren alltså anonyma.

Poängen med frågorna i en frågelist är inte egentligen att få svar, utan att låta meddelarna berätta. Ifall ja/nej-frågor ställs åtföljs de av en uppmaning, "berätta!", "beskriv!", eller kanske frågan "varför/varför inte?" för att uppmuntra till att skriva någonting mer – tankar, motiveringar, funderingar. Frågorna är utarbetade med tanken att locka till berättande, vilket blir extra påtagligt i kortfrågelistor som både ska fungera som en insamlingsmetod och som en plattform för meddelarna att skriva av sig.

Litteratur: Skott, Fredrik 2008: *Folkets minnen: Traditionsinsamling i idé och praktik 1919–1964*. Institutet för språk och folkminnen i samarbete med Göteborgs universitet, Göteborg Strandén-Backa, Sofie & Camilla Asplund Ingemark 2013: *Therapeutic Uses of Storytelling: An Interdisciplinary Approach to Narration as Therapy*. Nordic Academic Press, Lund

Bettina Westerholm är filosofie magister i Nordisk folkloristik och har tidvis fungerat som vikarierande arkivamanuens på Kulturvetenskapliga arkivet Cultura vid Åbo Akademi

Ingen skribent är ett neutralt kär!

Det är en kylig förmiddag den första maj, året innan pandemin satte gränser för hur vi fick samlas. Jag står på Sergels torg med några kompisar och vi ska snart ställa oss i demonstrationståget. Omkring oss vajar svarta och röda flaggor och plakaten vill bevara strejkrätten. Den sista kompiserna vi väntat på dyker upp, ensam. Hennes kille har stannat hemma.

”Han vågar inte synas här. Han kan förlora jobbet om han hamnar på bild”.

Pojkvännen är journalist, precis som jag. Men till skillnad från mig jobbar han på en av de största svenska dagstidningarna, och kan inte riskera att visa politiska sympatier. Det är ett tag sedan jag jobbat i den typen av miljöer och jag inser nu att jag faktiskt glömt bort den där oron. Plötsligt känns den lite... gammaldags.

De senaste åren har jag jobbat på olika kristna nyhetstidningar där det är uppenbart att ingen skribent är ett neutralt kär. Det är självklart att medarbetarna i någon mån delar värdegrund, till exempel att alla människor har lika värde och att det alltid är relevant att fråga vem som drabbas hårdast av ett skeende.

Men den som varit på ett redaktionsmöte på en kristen tidning vet att åsikterna går isär trots den gemensamma grundvalen. Visst, vi delar religionstillhörighet, men som skribenter rör vi oss över samma politiska slagfält som övriga medborgare, till exempel i syn på beskattning, friskolor och pandemihantering. Vi tycker olika. Vi är inte neutrala. Och kanske är det ärligare mot läsaren att vi är öppna med våra utgångspunkter än att låtsas att vi berättar om världen från en objektiv tron.

Är det ett problem att medier värderar objektivitet och neutralitet så högt?

Nej och ja. Förstås ska medier sträva efter att rapportera neutralt och ge röst åt många olika perspektiv. Men det är riskabelt om man inte ser sina egna bindningar i tron att man är objektiv. En journalist

kanske tror sig vara objektiv om hon är värdeliberalt och ateist, för att de flesta hon känner är det och för att det kostar rätt lite att vara det i dagens samhälle. Men varför skulle just hon ha tilldelats den objektivaste världssynen, och alla som avviker från den ha fastnat i en subjektiv syn?

Jag tror att vi är på väg bort från den moderna synen på objektivitet, den lite naiva tron att det skulle gå att betrakta världen från en neutral ståndpunkt. Den mera postmoderna synen blottlägger att var och en är insatt i ett sammanhang. Hela vår livsberättelse påverkar vad det egentligen är vi ser när vi iakttar en olycksplats eller en politisk debatt. Vem jag är påverkar vilka citat som kommer med i den slutliga artikeln. Att jag växt upp i minkriket i Österbotten får mig att se stressen i minkfarmarens ögon när han nämner det märkliga i att hans lön avgörs på auktion fyra gånger om året. En journalist som inte lekt i skugghus som barn kanske missar det citatet – för att hon blir illamående av fettlukten från skinnet som farmaren visar upp.

Och kanske är det ärligare mot läsaren att vi är öppna med våra utgångspunkter än att låtsas att vi berättar om världen från en objektiv tron.

Ett annat exempel: Den journalist som själv kämpat med självskadetankar kan lättare genomskåda beslutsfattarens tomma ord om problematiken än vad en journalist som saknar den erfarenheten kan göra. Slantens andra sida är att obearbetade erfarenheter kan göra det svårt att vara klarsynt i intervjusituationen.

Jag kan inte lösgöra mig från mitt ursprung, mitt sammanhang. Men jag kan ändå göra ett gott journalis-

tiskt hantverk. Den förmågan är dock beroende av att jag känner till var jag själv står och därmed vet ungefär var mina blinda fläckar finns. Det hjälper att ha en redaktion med blandade perspektiv, där man vågar påpeka varandras blinda fläckar och tipsa om hur de kan belysas.

Jag har märkt att jag ändå – trots mina bindningar – oftast automatiskt ställer samma grad av kritiska frågor till den part jag sympatiserar med, som till den jag har svårt att känna empati för. Hur kommer det sig?

Kanske det sitter i den journalistiska rollen, ett slags gåpåigt alter ego som knappt kan sluta gasta "Varför? Hur? Med vilka följder?" oavsett vem motparten är. Men jag tror även att det handlar om självkännedom. Jag vet vilka partier som får min röst, vilka teveserier som lockar mig och vilken typ av konsumtion mina extra slantar går till. Kanske är det ett resultat av lika delar terapi, dagboksskrivande och navelskåderi, men jag tror det är viktigt i det här jobbet.

Och jag orkar inte smussa med vem jag är, och har inte heller behövt göra det på mina senaste arbetsplatser. Tvärtom är insikten om var jag står något jag använder i intervjuer. Den intervjuade blir ofta märkbart lättad om hen får en aning om vem jag är. Då talar hen inte längre till en anonym och tom vägg, utan till en människa som kanske liknar den där ingifta släktingen litegrann, och då är det lättare att veta hur hen vill lägga orden.

Dagen efter första maj gick jag till jobbet på den kristna nyhetstidningen. På lunchen kunde jag, som vanligt, prata öppet med mina kollegor om alla möjliga åsikter jag har, vilka kyrkor jag helst besöker och att jag tillbringade gårdagen med att ropa slagord i syndikalisternas demonstrationståg. "Skriv en krönika om det", föreslog min chef.

*Liisa Mendelin är teolog och journalist,
bosatt i Stockholm*

Välfärdsstatens

Välfärdsstatens utformning hade sin grund i tron på att staten kunde och borde ingripa i det offentliga livet och påverka det annars godtyckliga resultatet av sociala processer. Socialpolitiken tog över ansvaret för att säkerställa medborgarnas välbefinnande och följaktligen började det som tidigare varit lokala, ad hoc och frivilliga företeelser institutionaliseras. Styrandets logik förändrades, här gällde nu centraliserad riskhantering, där staten tog ansvar för att administrera det sociala för att uppnå det bästa för folket.

Införlivandet av sociala rättigheter i statsapparaten, till exempel tillgång till sjukvård och utkomststöd, var ett uttryck för behovet att säkra de resurser som krävs för människans överlevnad. Följaktligen var välfärdstjänster inriktade på att skydda individer från marknadens oförutsägbara natur samt att säkerställa individers möjlighet att delta i samhället.

Utan ekonomisk trygghet berövas individen möjligheten att påverka politiskt. Sociala rättigheter är på så sätt en förutsättning för att fullt kunna utöva sina medborgerliga skyldigheter och politiska rättigheter.

Det sociala medborgarskapet stärkte således invånarnas demokratiska deltagande samtidigt som det producerade formella strukturer som är grunden till den tillit som institutioner än idag åtnjuter i Sverige.

Genom sin socialpolitik åstadkommer välfärdsstaten olika effekter: den formar sina medborgare, påverkar beteendemönster och kommunicerar såväl sin egen roll som de förväntningar som åläggs medborgarna. Men denna styrning är inte enkelriktad. Utformningen och uppfyllandet av medborgarskapets rättighetskrav skapar förväntningar på ett visst bemötande även från staten. Förhållandet mellan stat och medborgare regleras på detta sätt genom väldefinierade skyldigheter och rättigheter. En individs förståelse av sig själv som medborgare skapas i en komplex interaktion mellan jaget som enskild individ och dess tillhörighet till den större rättighetsbaserade juridiska enheten, staten. Samtidigt begränsas statens handlingsutrymme av de rättigheter som givits medborgarna och anspråk på hur dessa ska uppfyllas. Därmed fungerar institutioner som instrument som bidrar till att etablera och konstruera identiteter. Denna växelverkan kan till viss del förklara varför

Välfärdsstatens framtida roll och historiska betydelse utgör ett omtvistat fält med stor relevans för framtidens samhällsorganisering och individens öde. Sverige är det land som möjligtvis skapat den mest omfattande välfärdsstaten, men också det land i Norden där nedmonteringen och den medföljande marknadiseringen av välfärden varit mest markant. Att granska konsekvenserna av välfärdsstatens omformning i Sverige kan därför vara vägledande även för andra länder. Dylan Pashley skriver.

spänningar

välfärdsstaten som institution är seglivad när den väl skapats. Processen upprättar inte bara förväntningar på en viss välfärdsnivå, utan bidrar också till medborgarnas självbild.

Den svenska modellens uppgång och fall

I skapandet av de institutioner som kännetecknar en välfärdsstat har Sverige historiskt sett varit banbrytande. Redan före andra världskriget var grunden lagd för vad som skulle bli "folkhemmet", och trots omvälvande strukturförändringar under de senaste 30 åren står staten fortfarande för en fjärdedel av landets sysselsättning (enligt Statistiska centralbyrån). Välfärden utgör en avgörande del av den årliga statsbudgeten och finansierar ett omfattande nätverk av tjänster såsom föräldraledighet, skattefinansierad vård, och underhållsbidrag. Landet är därmed fortfarande en välutvecklad välfärdsstat trots att de politiska förändringar som skett sedan 1990-talet har satt djupa spår.

Den svenska modellen karakteriserades av en hög grad av korporatism. Förhandling istället för strids-

åtgärder, kompromisser före marknadskrafter, och statlig styrning med ursprung i en historisk kompromiss mellan kapitalet och fackrörelsen, det så kallade Saltsjöbadsavtalet 1938. Det som möjliggjorde modellens fortlevnad var en lång tid av hög sysselsättningsgrad, god ekonomisk tillväxt och stabila priser. Detta säkerställde stabilitet på arbetsmarknaden, fortsatta vinster och generösa sociala rättigheter. Vidare minskade ojämlikhet och utanförskap då staten gick in för att omfördela välståndet och facken förde centraliserade kollektiva förhandlingar. Resultatet var en högkvalificerad arbetarkår med en ökande disponibel inkomst, vilket i sin tur gynnade handeln samt industri- och moderniseringsinsatser, samtidigt som inkomstskillnaderna mellan yrkesgrupper minskade.

Detta markerade också början på ett ömsesidigt och fördelaktigt förhållande mellan industrins företrädare och det socialdemokratiska partiets ledning. Socialdemokraternas radikala krav på ett förstatligande av produktionsmedlen lades motvilligt på is och istället beskattades företagets profiler. I gengäld skulle industrin inte stå i vägen för att realisera det

sociala rättviseprogram som var socialdemokratiens grundpelare. Det var dock inte tal om någon kapitalisation eller tyst acceptans av marknadskrafternas överlägsenhet från socialdemokratiskt håll, istället reglerades marknaden för att dämpa de värsta effekterna av kapitalismens hög- och lågkonjunkturer.

Staten ägnade sig nu åt att förmildra de skadliga effekterna av ett kapitalistiskt produktionsätt, mer specifikt att säkerställa människors grundläggande behov. Under 1900-talets senare hälft integrerades allt fler områden i planeringen av den nu allomfattande socialpolitiken. Detta fick stöd från en bred koalition av aktörer från ledande ekonomer till fackföreningsrepresentanter och kunde genomföras med relativ hast. Genom att avsiktligt ingripa i nästan alla aspekter av det socioekonomiska livet skapade man en heltäckande statsapparat som skulle vara ett överlägset kapitalistiskt alternativ till såväl ekonomisk kris som totalitarism och kommunism. Följaktligen kan den svenska socialpolitiken förstås som ett rationaliserande av statsapparaten och samhället i stort, med utgångspunkt i övertygelsen om de materiella omständigheternas vikt och grund för frihet.

Krisen på 90-talet

Decennier av socialdemokratiskt styre skapade och utvidgade många av de institutioner som kännetecknar en välfärdsstat, men en generös socialpolitik med universella sociala rättigheter och grundläggande ekonomisk trygghet krävde en omfattande offentlig sektor och högt skattetryck. När det långa ekonomiska uppsvinget började avta i Sverige blev Socialdemokraternas reformistiska politik som förlitat sig på kapitalistisk tillväxt för att finansiera och legitimeras sitt styre ogenomförbar. Den stigande inflationen i slutet av 1980-talet och bristen på arbetskraft eskalerade snabbt till fullständig ekonomisk kris med en rad långtgående effekter.

Finanskrisen gav därmed legitimitet till det redan vitt spridda påståendet att lågkonjunkturen inte var någon tillfällig ekonomisk nedgång, utan snarare ett symptom på systemfel och brister i den svenska modellen och i förlängning i statens socialpolitik. Enligt kritiker hade välfärdsinstitutionerna blivit alltför byråkratiska och inkräktade på den privata sfären för mycket. Institutionernas expansion stod nu i motsats till individens utveckling och ekonomins framgång. De borgerliga partierna menade istället att statliga ingripanden skulle begränsas. Successivt genomfördes reformer, oberoende politisk styrning, för att stärka äganderätten, den fria marknaden och rättsstaten. Statens primära syfte skulle vara att garantera marknadens fortsatta funktion, inte att ägna sig åt att snedvrider marknaden genom omfördelningspolitik.

Oavsett sanningshalten i argumenten hade lågkonjunkturen undergrävt de förutsättningar som tidigare möjliggjort en generös socialpolitik, nämligen full sysselsättning och kontinuerlig, stabil tillväxt. Styrmekanismer ersattes av kontrakt och välfärdstjänster

lades ut på entreprenad. Dessa segrande liberala vindar exemplifieras av **Carl Bildts** tal i början av 1990-talet:

Jag kallar det för det liberala systemskiftet. De gamla strukturerna passar inte längre. Socialismens strukturer, planhushållningen, har brutit samman i en stor del av världen. Det beror på att de inte var anpassade efter människornas och den moderna tidens krav. Kalla det gärna för att produktivkrafterna brutit sönder förutsättningarna för planhushållningen och socialismen. Uppgiften är nu att etablera det liberala samhällets, den liberala ekonomins, institutioner i en mycket stor del av världen. Den snabba omvandlingen som detta innebär ställer krav också på oss.

Välfärdsstaten hemsöks av en dynamisk instabilitet som är närvarande i kapitalismen och dess medföljande rättighetsregim.

Regler som passade i en gammal tid måste anpassas till en ny tid. [...] Gränsdragningen mellan stat och övriga samhället är av stor betydelse. Det var det som en gång lyfte Sverige. De liberala institutionerna och ramarna skapar förutsättningarna för den fria ekonomin och det fria samhällets utveckling.

Doktrinen som Bildt och Moderaterna förespråkade på 1990-talet framhöll att den centralplanering som regerat i Sverige var föråldrad och otillräcklig i en allt mer komplex värld. Modernitet och socialism målades upp som motsatser, kapitalismen och den liberala ideologin hade segrat och visat sig vara mer moderna och mer i linje med samhällets behov. Genom hela denna period betonades vikten av övergången till en ny typ av kapitalism, en ny typ av ekonomi, en ny typ av global ordning och personligt liv.

Paradigmskiftet återupprättade gränsdragningen mellan stat och samhälle. Frihet skulle omstöpas till individens rätt att välja, och dessa nyvunna reformer skulle enligt förespråkare lösgöra de produktiva krafter som begränsats av en otymplig byråkrati. Som resultat genomgick Sverige en rad politiska förändringar. Bland annat infördes konkurrensutsättning av offentliga upphandlingar, en ökad valfrihet för medborgare (numera kallade kunder) gällande till exempel sjukvård och skolval, samt krav på kostnadseffektivitet och kvalitetsindikatorer. Samtliga värden tagna från den privata sektorn.

Det (nya) marknadsstyrda välfärdssamhället

I den nya eran framstod marknaden och dess spontana mekanismer som mindre tvingande och mer naturliga, demokratiska och rättvisa i sättet som resurserna fördelades på. Men tanken att staten skulle ta ett steg tillbaka och släppa lös marknadskrafterna,

avstå från detaljstyrning och reglering, signalerar inte statens bortvittrande. Fokus har flyttats från att skapa identitet genom socialpolitik, till att agera på den miljö som omger medborgarna, genom införandet av incitament och andra prismekanismer. Politiken fokuserar på att strukturera dessa för att uppnå politiska mål, samtidigt som marknadens normativa och tvingande aspekter döljs. Kontraintuitivt nog har detta skifte inneburit en stärkt position för politiker, då den politiska styrningen har fått en upphöjd roll genom övergången till ett mer kontrakt drivet tillvägagångssätt.

Denna uppfattning av valfrihet innebär en nästan absolut respekt för individens rätt till självbestämmande och förmåga till personligt ansvar, något som dock förutsätter kapital och resurser som inte alla individer besitter. Tilltron till individen visas på bekostnad av sociala strukturer och skyddsnet. Ideologin om individens valfrihet kan i sin mest extrema form göra det omöjligt för staten att tillhandahålla universella sociala rättigheter för hela sin befolkning. Ett exempel på detta är införandet av valfrihet inom vården. En litteraturöversikt av de studier som gjorts efter vårdvalsreformen pekar på att det finns föga bevis för att valfrihet är vare sig effektivare eller billigare. Istället har skiftet från offentligt till privat haft den olyckliga bieffekten att undergräva det offentliga systemet, genom fler åtstramningar för att "balansera" budgeten. Detta har skapat en ond cirkel där det fallerande vårdsystemet sakta men säkert ersätts med fler och fler privata alternativ för dem som kan betala. Vidare har det möjliggjort en diskursförändring som bland annat **Ebba Busch**, Kristdemokraternas partiledare, drivit på genom att tala om nedskärningar i termer av välfärd: "Sänkt skatt är också välfärd".

Välfärdsreformer sedan 1990-talet har ändrat förutsättningarna för dialog mellan stat och medborgare i Sverige. Istället för att fokusera på strukturerna, såsom organiseringen av vård, skola och äldreomsorg, blir det individens vilja som styr utvecklingen. Men även om frihet utlovas på marknaden har den enskilda individen ingen garanti för sin egen säkerhet. När valfrihet för med sig ansvar att fatta informerade beslut och stå för dem blir också varje felbedömning den enskilda individens ansvar. Det individuella ansvaret skapar en situation där makt och disciplin utövas på en marknad där materiella förhållanden begränsar själva förverkligandet av den frihet som utlovats.

Det paradigmskifte Bildt refererar till och som Sverige genomgått de senaste 25 åren har inte varit friktionsfritt. Tidigare politik har skapat förväntningar om en viss välfärdsnivå med vissa strukturer och funktioner. Detta innebär att relationen mellan stat och individ måste omarbetas och omförhandlas med hänsyn till de nya förutsättningarna. Förändringar i relationen och i medborgarskapet skapar motsägelser inom identitetsskapandet. Diskurser kolliderar, förväntningar på vad det innebär att leva i en välfärdsstat står i motsats till det som nu förmedlas

via socialpolitiken. Den "aktiva" medborgaren ber inte om hjälp, utan förser sig själv och sin familj med den säkerhet de behöver via marknaden. Men ett system som bygger på att välja och ta ansvar innebär också marknadsmekanismer och individualiserande diskurser som undergräver solidaritet och välfärdens institutioner. Att låta marknaden styra genererar fortfarande vinnare och förlorare. Vi blir inte kvitt de kategorierna.

Systemets motstridiga impulser

Välfärdsstaten hemsöks av en dynamisk instabilitet som är närvarande i kapitalismen och dess medföljande rättighetsregim. De mest resursstarka kommer med hög sannolikhet att yrka på att begränsa statens omfördelningspolitik samt att minska majoritetens demokratiska inflytande och i förlängningen statsmaktens inflytande över marknaden, för att på så sätt stärka sin position ytterligare. Majoritetens makt ligger å andra sidan i demokratiska val, statlig reglering och kollektiv organisering samt i att använda denna makt för att begränsa marknadskrafternas inverkan i den sociala sfären. Det finns alltså en inneboende motsättning och ett behov av att underminera den andra parten.

Om politik är hanteringen av sociala motsättningar, och staten är den materiella grunden för att organisera dessa under kapitalismen, blir dialogen mellan parterna extremt viktig. Men eftersom försök att skapa ett mer jämlikt samhälle genom sociala rättigheter bakbundits med hänvisning till konjunkturen, är det sannolikt att sociala rörelser som utmanar statens legitimitet kommer att ta mer plats i det offentliga rummet. Dessa vill inte nödvändigtvis införa ett rättvisare samhälle. Som erfarenheten visar kan missnöjet lätt förvandlas till rasistisk eller exkluderande retorik riktad mot samhällets svagaste.

Att fler än någonsin anser att Sverige är på väg åt fel håll, något SOM-institutet uppdagat i den kartläggning de gjort årligen sedan 1986, är enligt min mening det efterskalv som paradigmskiftet åstadkommit. Denna dynamiska instabilitet är påtaglig i dagens politiska skiljelinjer, dels i dialogen mellan stat och medborgare, men också i relationen mellan politik och marknad. Hur omfattande sociala rättigheter medborgare ska ha är på dagordningen i alla reformer eller effektiviseringar av välfärdsstaten. Genom upphöjandet av marknaden och valfriheten begränsas statens möjlighet att omfördela resurser. Existerande ojämlikheter slätas över samtidigt som människors framgång, men även misslyckanden, individualiseras.

Fullständiga referenser till artikeln kan erhållas genom att kontakta författaren: dylan.pashley@soc.lu.se

Dylan Pashley är forskningsassistent i sociologi vid Lunds Universitet. Texten är delvis baserad på författarens magisteravhandling.

Om känslor och hur vi skapar dem

På ett femtioårskalas för nästan tjugofem år sen satt jag bredvid en för mig obekant dam. Vi tillhörde båda festföremålets vänkrets men vi hade aldrig tidigare stött på varandra.

Efter inledande artighetsfraser vände hon sig till mig med den obligatoriska frågan: "Nå, och vad sysslar du med?" Aningslöst svarade jag: "Jag är kemist" och såg hur hon stelnade till. Ett intensivt forskande ögonpar riktades mot mig och hon frågade uppförande: "Och hur vill du förklara mänskliga känslor med kemi då?" Det blev inledningen till ett samtal som fortfarande pågår. Ett år senare var vi gifta.

Jag hade redan då en vag föreställning om att känslor på något sätt hade med kroppen att göra, med dess tillstånd och kemi, men kunde inte ens för mig själv beskriva exakt hur det gick till, än mindre hävda detta inför min bordsdams inträngande blick. Däremot

kunde jag föra fram en av mina egna käpphästar, nämligen det inkonsekventa i att vi säger "jag tänker" men samtidigt använder uttryck som "jag är ett rov för mina känslor". Jag ville hävda att vi är lika mycket subjekt och därmed ansvariga för våra känslor som vi är för våra tankar. Vårt samtal upphörde inte.

Senaste sommar stötte jag på **Lisa Feldman Barretts** bok *Så skapar vi känslor: Hjärnans hemliga liv* (Engelskt original: *How emotions are made: The secret life of the brain*). Här fanns en förklaringsmodell som fick pusselbitarna att falla på plats och gjorde det tydligt för mig hur våra känslor föds ur en intrikat hopflätad upplevelse av kroppens tillstånd och den konkreta situation vi befinner oss i.

Bokens författare hävdar att vi genom att skapa begrepp kring våra upplevelser och namnge dem kan ta till oss känslorna och göra oss till subjekt även i det vi

LISA FELDMAN BARRETT

SÅ SKAPAS KÄNSLOR

HJÄRNANS HEMLIGA LIV

Författarfoto: Mark Karlsberg

Rabbe Kurtén reflekterar kring

Lisa Feldman Barretts bok

Så skapar vi känslor: Hjärnans

hemliga liv.

känner. Lisa Feldman Barrett är professor i psykologi vid Northeastern University och knuten till Harvard Medical School där hon bedriver neurologisk forskning. Hon har givit ut ett flertal böcker om hjärnan, om känslor och om modern neurofysiologi.

Känslor som medfödda reflexer – en föråldrad teori

Lisa Barrett avvisar kategoriskt den teoribildning som försöker förklara känslor som medfödda reflexer, jämförbara med till exempel knäreflexen. Enligt den teorin föds vi med stereotypa känsloreaktioner som vuxit fram under evolutionen; vi blir rädda när vi ser en orm för att ge ett ofta använt exempel. Ur den teorin har man dragit slutsatsen att uttrycken för känslor bör vara gemensamma över hela jorden eftersom de är en del av vårt mänskliga genom. Man har försökt bevisa påståendet genom att låta ett antal skådespelare illustrera givna grundkänslor – ilska, rädsla, glädje, sorg – och fotograferat dem. Bilderna har sedan visats för människor ur olika folkslag och kulturer som fått beskriva hur de ser personerna på bilden, om de uppfattar personen som till exempel arg, rädd, glad eller sorgsen.

Hypotesen att våra känslouttryck är universella har enligt Lisa Barrett ett alldeles för svagt empiriskt underlag och är långtifrån bevisad. I stället menar hon att vårt sätt att visa och uttrycka känslor till stor del

är inlärt och kulturellt betingat. Barretts syn stämmer väl med mina personliga erfarenheter. Jag får ofta av vänner höra att jag ser arg ut. Det kan hända när jag blir upphetsad under en livlig diskussion. Då rynkar jag pannan trots att jag inte känner mig det minsta ilsken – inte ens irriterad – bara ivrig att få gehör för min åsikt.

Tar man till sig Lisa Barretts tes förstår man kanske bättre varför vi ofta känner oss osäkra inför främlingar. Vi vet inte hur vi ska tolka den andras minspel och vågar därför inte lita på honom eller henne.

Hjärnan som neuronät

Resonemangen i Lisa Barretts bok bygger på modern hjärnforskning där man utgår från att hjärnan är uppbyggd som nätverk av sammankopplade nervceller eller neuroner. En människohjärna består av cirka 100 miljarder neuroner, varje neuron kan ha upp till tiotusen dynamiska förbindelser – synapser – till andra nervceller. Det betyder att antalet synapser uppgår till storleksordningen tusen biljoner (10^{15}) och antalet möjliga tillstånd i en hjärna blir $2^{\text{tusentus biljoner}}$ om man för enkelhetens skull antar att varje synaps kan ha två tillstånd (av/på). Det blir ett tal långt större än antalet elementarpartiklar i det kända universum.

Nervcellerna bildar väldiga nätverk sammankopplade via synapserna. Nätverken är inte statiska, de

utvecklas och förändras. Nya synapser bildas och försvinner fortlöpande.

Man brukar ibland jämföra hjärnan med en dator. Den jämförelsen haltar; en dator består av en eller ett fåtal aktiva räkneenheter som utför de aktiva operationerna och därutöver av ett stort antal passiva minnesceller. Neuronerna i en hjärna är alla aktiva och föränderliga. Neuronnätet utför sina "beräkningar" genom att själva förändras. Hjärnan programmerar om sig själv, den förändrar inte bara det "program" den följer, den förändrar även själva kopplingsmönstret. Man säger att hjärnan är plastisk. Till en början består den av ett genetiskt skapat mönster och utvecklas sedan under hela livet och lagrar spår av allt man upplevt, alla omvärldskrav, alla människor man mött, alla egna strävanden och tankar. Särskilt i barnets halvfärdiga hjärna bildas både nya neuroner och nya synapser i stor omfattning medan barnet växer. Den moderna modellen av hjärnan som ett neuronnät innebär en uppgörelse med den traditionella uppdelningen av hjärnan i olika isolerade funktionella moduler. Man har talat om hjärnans tre delar. Den mest grundläggande delen sägs vara den primitiva hjärnstammen som sörjer för de basala, livsuppehållande funktionerna; den brukar kallas reptilhjärnan för att den anses representera hjärnans evolutionsmässigt äldsta delar. Ovanpå denna ligger det limbiska systemet som vi delar med de högre stående djuren och som sägs vara säte för våra reflexmässiga känslreaktioner. Ovanpå och runt alltsammans ligger hjärnbarken som hållbargerar våra högre, intellektuella färdigheter och vår unikt mänskliga förmåga till självinsikt och jagkänsla.

Lisa Barrett tar avstånd från denna hierarkiska funktionsuppdelning och menar att hjärnan visserligen har olika centra med lokala, avgränsade neuronnät som ansvarar för olika funktioner, men att dessa nät växelverkar med varandra och i högre eller lägre grad deltar i hjärnans alla aktiviteter.

Rymlig men inte oändligt snabb

Ibland när man ser på TV händer det att bilden eller delar av den fryser för ett ögonblick innan uppdateringen fortsätter. Det sker vid bildbyten, när bilden genomgår en omfattande förändring; uppdateringen hinner inte med när alla bildpunkter förändras och måste uppdateras var för sig.

När man betänker vilken ofantlig mängd bildpunkter som från ögonens 130 miljoner tappar och stavar via synnerverna förmedlas till hjärnan och där bygger upp den bild vi "ser" när vi exempelvis går på en gata och riktar blicken åt olika håll, kan man fråga sig varför inte något liknande inträffar med våra synintryck. Borde inte hjärnan också få problem med att hinna uppdatera hela bilden?

Enligt de forskningsresultat Lisa Barrett bygger sina teorier på ligger hjärnan hela tiden steget före. Utgående från de senast registrerade intrycken från ett

sinnesorgan, till exempel synsinnet, arbetar neuronnätet i syncentrum hela tiden med att "gissa" möjliga förändringar, simulera nya nätkonfigurationer och jämföra gissningarna med inkommande synintryck. På det sättet kan hjärnan begränsa sig till att notera förändringar; de erfarenhetsmönster som lagrats i hjärnan gör att hjärnans simuleringar – gissningarna – ofta träffar rätt. Detsamma gäller övriga sinnesintryck och även den sammanbundna föreställningen om var i världen vi befinner oss som byggs upp i hjärnan genom att sinnesintryck från de olika källorna kombineras. Men ibland blir tiden knapp även för en hjärna. Vi kan väl alla erinra oss att när någonting plötsligt och oväntat inträffar upplever vi en kort stund av förvirring, hjärnan hade inte förutsett detta och hann inte med. Vi kan till och med drabbas av en liten minneslucka om förändringen är för drastisk och oväntad.

Bokens författare hävdar att vi genom att skapa begrepp kring våra upplevelser och namnge dem kan ta till oss känslorna och göra oss till subjekt även i det vi känner.

Världen vi tycker oss befinna oss i är alltså, enligt Lisa Barrett, en förhandskonstruktion (simulering) som vår egen hjärna fortlöpande skapar och upprätthåller för att den ska hinna bearbeta och ta ställning till inflödet från våra sinnesorgan och från kroppen.

Interoception och kroppsbudget

Hjärnan inte bara registrerar omvärlden via sinnesorganen – det vi kallar perception – den ska också hålla koll på tillståndet i den egna organismen. Det interna informationsflödet från kroppen till hjärnan kallas med en term övertagen från engelskan för interoception.

På olika sätt får hjärnan signaler som beskriver tillståndet i kroppen. Det finns specifika signalvägar, nerver, som visar kroppens och lemmarnas positioner ner till fingertoppsnivå. Sår rapporteras när de behöver uppmärksamhet.

Medan kroppen fungerar som den ska är informationen från de inre organen generell; avvikelser från det normala uppfattar vi i en skala från att det inte känns som vanligt till en varierande grad av smärta och obehag. Informationen förmedlas ofta kemiskt med hjälp av hormoner i blodomloppet. Syrebrist och överskott av koldioxid kan till exempel fungera som larmsignaler som kräver särskilda åtgärder.

Men hjärnan inte bara registrerar vad som händer i kroppen, den ingriper även aktivt och reglerar olika kroppsfunktioner så att kroppen hålls vid liv. Även

här ligger hjärnan steget före, simulerar åtgärder och beordrar deras utförande, "företser" resultat och kontrollerar att effekten blir den avsedda. Lisa Barrett talar om att hjärnan ansvarar för vad hon kallar "kroppsbudgeten", en sammanfattning av vad kroppen i vart ögonblick behöver av syre, näring och energi för att överleva och förverkliga våra intentioner.

Enligt Lisa Barrett är det i interoceptionen grunden till vårt känsloliv ska sökas.

Vi upplever en kroppslig grundstämning längs två axlar: välbehag – obehag och lugn – upphetsning. Mekanismen för detta "upplever" är fortfarande ett av vetenskapens olösta problem.

Till denna grundstämning fogas i vart ögonblick specifik information såväl från kroppen som via sinnesintryck från omgivningen. Hjärnans bild av vad vi håller på med och vilka avsikter vi har tillkommer. Allt detta samverkar i upplevelser av oss själva i nuet. Exakt hur det går till på detaljnivå när denna totalsimulering byggs upp kan vi inte veta, därtill är hjärnan alltför komplex. Men vi kan iakttä upplevelsen. Vi kan klassificera och karakterisera våra upplevelser och fånga in dem i begrepp. När vi skapar sådana begrepp skapar vi samtidigt våra känslor, menar Lisa Barrett.

Känslor skapas genom att vi benämner dem

I en YouTube föreläsning talar Lisa Barrett om tentamensnervositet: magen knyter sig; hjärtat klappar febrilt; munnen känns torr och man är övertygad om att man inte förberett sig tillräckligt och kommer att bli underkänd. De fysiologiska fenomenen finns där, dem kan man inte bortse ifrån, men tolkningen av dem är inte given. Du kan försjunka i minnen av tidigare misslyckanden, förstärka din tentamensångest och därmed minska dina chanser att klara provet. Du kan mobilisera ett försvar, minnas hur mycket du faktiskt har pluggat, återkalla sådant du vet att du behärskar och på så vis förbättra dina chanser att klara provet. Din nervositet kanske inte försvinner med en gång, men du skapar ett nytt spår som gör att din nervositet nästa gång ser annorlunda ut. Då kanske du använder nya begrepp kring känslorna – "förväntansfull spänning" i stället för "tentamensångest" – och förbättrar därmed din beredskap att hantera din nervositet.

När Lisa Barrett talar om att vi själva skapar våra känslor menar hon att vi bör lära oss att inte se känslorna som genetiskt bestämda, fixerade reaktioner utan som variationer inom populationer av närbesläktade upplevelser. Då kan hjärnan kategorisera variationerna med hjälp av begrepp på samma sätt som hjärnan kategoriserar allt annat i flödet av intryck från omvärld och kropp. Om vi inför en skog bara ser den som antingen lövskog eller barrskog blir den "skog" vi lever i väldigt fattig. Hon rekommenderar därför att vi inte nöjer oss med grova, övergripande

begrepp som rädsla, ilska, glädje och sorg utan ser känslorna genom ett finmaskigt begrepps nät.

Som illustration pekar hon på den känsla du erfar när du sticker handen i chipspåsen och finner att påsen är tom. Din upplevelse är inte ett exempel på en förprogrammerad reflex kallad besvikelse, upplevelsen är mycket mer personlig och nyanserad än så. Där finns kanske skammen över att du har slukat hela påsen utan att tänka på det; där finns lättjan och tvekan inför att lämna stolen och gå ut i köket och hämta en ny; där finns kanske förnuftets röst som säger att nu får det räcka, och kanske ytterligare ett antal komponenter som hur långt det är till middagen, vad vågen visade vid senaste vägning och så vidare. Det viktiga här är att ju mer detaljerat du analyserar dina egna reaktioner desto mer personliga blir känslorna och desto naturligare blir det att ta ansvar för dem.

Den moderna modellen av hjärnan som ett neuronät innebär en uppgörelse med den traditionella uppdelningen av hjärnan i olika isolerade funktionella moduler.

Du har ju själv skapat dem, säger Lisa Barrett. Upplevelserna finns där men det är du som ger dem namn och betydelse, menar hon.

Boken *Så skapar vi känslor* bekräftar min intuitiva uppfattning att känslor inte är en främmande kraft som kommer till oss från okänd källa, inte heller tvingar de sig på oss som medfödda reflexer. I boken ges en trovärdig förklaringsmodell för hur vi som materiella, medvetna varelser genom att skapa begrepp kring våra känsloupplevelser samtidigt skapar de känslor som tolkar den aktuella situationen. Känslan är en sammansatt upplevelse konstruerad av vår hjärna utgående från tillståndet i kroppen i kombination med vad vi uppfattar av omgivningen och hur vi upplever vår plats i världen. Våra projekt och avsikter samt inte minst våra samlade erfarenheter och sparade minnesspår från ett helt liv ingår också i helheten.

Vad Lisa Barrett vill lära oss är att kategorisera och namnge dessa upplevelser.

Jag kan numera som svar på den fråga min hustru, psykologen, ställde när vi träffades för tjugofem år sen säga att visst finns det även en kemisk komponent i känslorna eftersom kroppen till en del meddelar hjärnan sitt tillstånd med hjälp av kemiska budbärare.

Rabbe Kurtén är numera pensionär, bosatt i Stockholm och skribent på heltid. Han har medverkat i Ikaros från tidskriftens begynnelse

• prenumerera på ikaros

Helår 33 € | Fortlöpande 29,90 €
(studerande och arbetslösa 24 €)

Teckna en prenumeration genom
att betala till Ikaros konto

FI6680001671135946

BIC/SWIFT DABAFIHH

Ange adress och e-postadress
i meddelandefältet på bankgiro-
blanketten.

annonsera

Kontakta redaktionen
för priser.

i nästa nummer: *musik*